

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

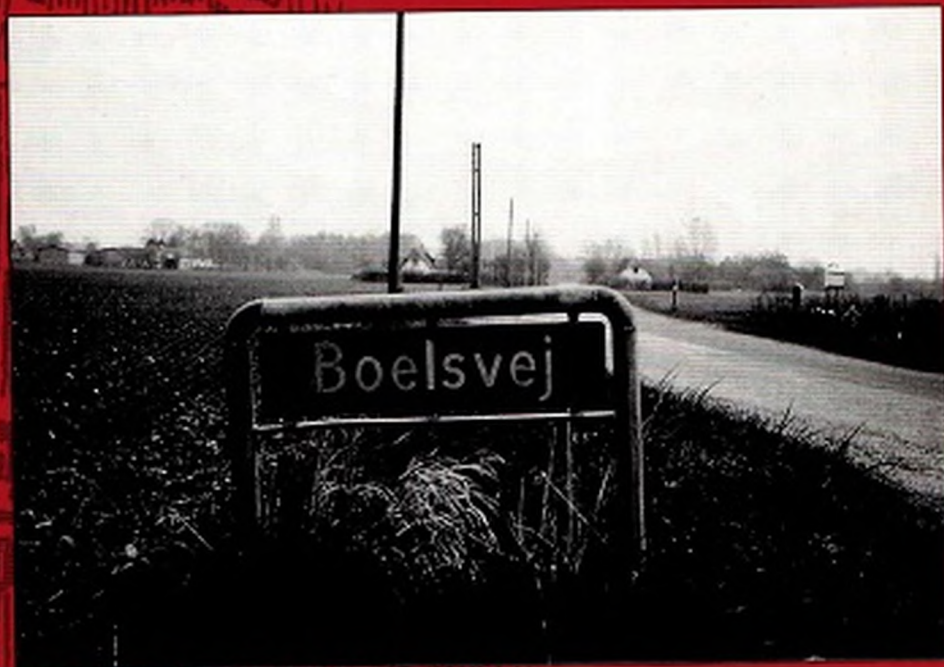
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Jordfordeling og dynamik

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 2000:2

Forord

Dette nummer af Bol og By er et opsamlingsnummer med artikler, som vi i redaktionen finder spændende, men som ikke har passet ind i rammerne af planlagte temanumre.

Eiler Worsøe har i sin artikel »Kort som kilde til landskabshistorie« taget udgangspunkt i to store kortværker, nemlig Meyers kort fra 1650'erne og Videnskabernes Selskabs kort fra 1780'erne. Især når det gælder mindre skove og krat har man ikke været så nøjagtige med angivelserne. Grænserne mellem skov og dyrket land var før 1805 meget flydende, også dette afspejler sig i kortene. Worsøe belyser sin tese med eksempler fra Vrads og Nørvang herreder.

Gurli Thuneby gør i sin artikel op med opfattelsen af fællesskabstiden som en stilstandens periode. Købelev sogn på Lolland er benyttet som eksempel, og det påvises hvordan sognets 3.639 agre udgør et kompliceret system, der har åbnet op for et utal af kombinationer i forbindelse med jordfordeling og fremkomst af flere vange. Indtil fiskale hensyn satte en stopper herfor var bøndernes handlefrihed og muligheder for at påvirke dette puslespil i høj grad til stede.

Meget i tråd med den foregående artikel er Steffen Hahnemanns,

»Jordfordelingen på Samsø og Endelave i det 16. og 17. århundrede«. Hahnemann har i sin artikel påvist bolets dynamiske rolle i jordfordelingen på de to øer, hvor man måske længere har holdt fast i systemer, der peger bagud mod middelalderens jordfordelinger. Artiklen drager en spændende sammenligning med forholdene i middelalderens England.

Vi slutter dette nummer af Bol og By i det århundrede vi lige har forladt. Lurmærket, der i før »Kærgårdsalderen« var kendt af ethvert barn, fylder netop i år 100 år. Det synes vi i redaktionen skulle fejres. Gunnar Lind Haase Svendsen påviser i sin artikel, hvordan andelsmejerierne og i særdeleshed smørproduktionen kom ind under statens domæne. Smørmærkeforeningen, anført af Anders Nielsen, skulle blive den første organisation, der frivilligt tog skridt til et samarbejde med landbrugsministeriet.

Vi håber med dette udvalg af artikler at Bol og Bys læsere får mulighed for i tid, sted og emne at bevæge sig rundt i nogle af landbohistoriens mange krinkelkroge.

Gunnar Solvang

Peter Korsgaard

Ellen Christensen-Dalsgaard

Om visse gamle kort som kilde til skov- og landskabshistorie

Af Eiler Worsøe

Når man anvender gamle kort som kilde til landskabshistorie, specielt til skovenes historie, opdager man af og til afvigelser mellem det, de forskellige typer af kort viser. Det kalder på en forklaring. For at få mere at vide om udvalgte korts brugbarhed som kilde har jeg sammenlignet *Johannes Mejers kort fra omkring 1650, Forarbejderne til Videnskabernes Selskabs kort fra 1780 erne, Videnskabernes Selskabs kort og i en del tilfælde de omkring 100 år yngre matrikelkort med gode signaturer, der igen mest er baseret på gode udskiftningskort.*

Af økonomiske og tidsmæssige grunde har jeg kun undersøgt forholdene i ret begrænsede områder bestemt ud fra de for mig lettest tilgængelige kort. Imidlertid er det min opfattelse, at materialet er tilstrækkeligt til at belyse ligheder og forskelle mellem de forskellige typer af kort. Jeg går ud fra, at kort, der er

målt senere end de ovennævnte, uden videre er til at stole på i næsten alle forhold.

Johannes Mejers kort

Mejers kort »*Medelsom Herred med tilgrænsende Steder i Wiborg Stift*« dækker omtrent samme område som den del af »*Videnskabernes Selskabs Kort over Dronningborg og Kalø Amter*«, der ligger vest for Djursland. Mejers korts »ledelinier« er de store åer Gudenå og Nørreå, der løber fra vest til øst og med de store tilløb Tange Å og Lilleå. Disse fire åer er nogenlunde korrekt anbragt. De øvrige sidevandløb synes afsat meget tilfældigt. Rækker af runde bakker synes at skulle vise skrænter langs ådalene samt andre bakkedrag. Kortets byer er mod øst anbragt nogenlunde fornuftigt, mens kortet mod vest er ganske forvrænget.

Kortet anfører kun fire signaturer: herregårde, landsbyer med og lands-

Eiler Worsøe (f. 1925), dyrlæge, naturvejleder. Har som amatør studeret botanik samt skov-, landskabs- og landbrugshistorie og undervist som gæstelærer i disse fag bl.a. på Skovskolen. Forfatter til en række artikler og bøger om de nævnte emner senest med bogen »Skovbilleder fra en svunden tid«, som er udkommet 2000 udgivet af Skovhistorisk Selskab. († april 2001).

byer uden kirke samt enestegårde. Påtegnede træer, der alle er ens, må formodes at betyde skov, men det er ikke anført. Af områdets mangfoldige skove før og nu er kun vist skovene til Ulstrup Gods, de førhen sammenhængende skove til Himmestrup, Løvskal, Kolbæk og Krog, den noget for store og ganske udhulede Tinbæk Hestehave samt lidt skov ved Fussingø og Fussingsø. Man kan spørge sig, hvorfor netop disse skove er taget med. Tilmed er de ganske ukorrekte af form og størrelse. Af områdets mange egekrat er ingen vist.

Det siger sig selv, at Mejers kort ikke er meget værd som kilde til skovenes historie lige før krigene mod Sverige omkring 1660 endsige som kilde til egekrattenes forhold. At Mejers kort er så mangelfuldt fremgår blandt andet ved sammenligning med *Christian Vs Matrikel af 1688* og af de omkring 100 år yngre matrikelkort.

For at se, om samme mangelfuldhed findes ved andre af Mejers kort har jeg set på det vestligere kort, som omfatter *den østlige del af Hammerum Herred*. Her ser man snart, at hele kortet er så fortegnet, at man må tvivle om, at Mejer overhovedet har været i området endsige målt det op. Dog har han anbragt skov ved Lægdsgård, hvor der i nutiden stadig findes små skovrester. Måske har han bare hørt om denne skov. Til gengæld mangler Isenskov, som stod på Isenbjerg, skønt der ved skovsyn i 1661 fandtes mange hundrede store

træer (Oksbjerg 1996). Heller ikke dette kort medtager egekrat. Dertil skal dog siges, at det drejer sig om en egn, der i nutiden ingen egekrat har, måske var der heller ingen egekrat på Mejers tid. Som eksempel på Mejers mangelfulde topografiske oplysninger kan jeg nævne, at det kæmpestore og stadigt delvist bevarede Fandens Dige, som engang har hegnet mellem Isenskovs udmark og høengene langs Isenbæk, er anbragt på den forkerte led. Så også topografisk må man erkende, at Mejers kort i det store og hele er værdiløst som kilde.

Videnskabernes Selskabs kort

Fra 1766, men i hovedagen i 1780'erne, blev der opmålt kort i 1:20.000 som forarbejde til et sæt af landsdækkende, topografiske kort. Disse forarbejder kan man købe affotograferede i den målestok, som man ønsker. De er af stor tydelighed og detaljeringsgrad. De har en del navne, målepunkterne, gerne gravhøje og kirker, er vist, og man kan tilmed se sigtelinierne mellem målepunkterne. De giver os utilsigtet oplysning om landskabets bevoksningsgrad og de deraf affødte udsynsmuligheder. Skovnavne er kun anført på større, sammenhængende skovarealer.

Forarbejderne er fra 1768 til 1825 tegnet sammen til større kort i målestoksforhold 1:120.000 og så store, at 17 kort dækker Danmark undtagen Anholt, Læsø og Bornholm, der hver har deres særlige kort i måle-

stoksforhold 1:60.000 og København 1:80.000.

Man må gå ud fra, at det er forholdene på opmålingstidspunktet, som dækkes. Men der kan naturligvis være foretaget senere tilføjelser. På kortene 1:120.000 er målelinierne ikke taget med, og – derfor? – heller ikke gravhøjene. Enkelte høje er dog vist ved, at deres navne er anført. Skovnavne er slet ikke taget med.

På de Forarbejder, som dækker det først omtalte område, – *den vestlige del af Dronningborg og Kalø Amter* – har jeg optalt i alt 115 skove og krat. På de sammementegnede kort er medtaget 108 af dem. Afvigelserne omfatter syv krat og en lille skov. Af kratene må man på grund af beliggenheden antage, at de fire var ellekrat, fordi de stod på våd bund, mens de tre var »andre krat«, formentlig mest af eg. Særligt ellekrat, men også andre krat blev normalt før udskiftningen af jordfællesskabet og skovindfredningerne ikke anset for at være skov. Kun hvis der var en større mængde overstandere af eg i dem, ser det ud til, at de blev opfattet og signeret som skov. Først efter skovindfredningerne kunne man opleve, at der i et til fredskov udset areal var skovsignatur, hvor der stod: »her findes ingen skov«. Det var områder, som var »egnet til skovs opelskelse«, som der står i *Skovforordningen af 1805*.

Ud over de nævnte forsvundne skove og krat viser Forarbejderne for samme område 18 krat, som er med-

taget på det endelige kort. Et af dem er og har sikkert altid været ellekrat på grund af dets våde voksested. Ind til vore dage er to af de øvrige krat forsvundet helt. Det ene var sandsynligvis et ellekrat, for det lå i engene ved Gudenåen. Tre af de øvrige krat kan stadig i år 2000 til nød betegnes krat. Resten er vokset op til skov eller som oftest til skov med led-sagende plantage.

Skovområdernes størrelse, som den var for et par hundrede år siden, kan vi ikke sikkert kontrollere. På grund af de præcise målinger må man tage kortenes gengivelse til efterretning. Ikke alle skovgrænser har kunnet vises helt præcist, fordi skovene som regel ikke var hegnede og opløste sig mod agerjord og overdrev med spredte træer i græsbund. Ofte blev skovgrænsen efter få målinger tegnet ind efter øjemål (Hansen 1982). Der var ikke alene træer i agrene, der var også små agre i skovene (Worsøe 1979). Det kunne kortene ikke tage højde for. I nogle tilfælde, for eksempel ved Tvilum, har man brugt skovhjørner eller skovhaler til målepunkter, så der må man have regnet skovgrænsen for at ligge fast. Gærder er ikke vist på de topografiske kort, men nok på mange af matrikelkortene. Det er normalt forholdene på opmålingstidspunktet, som dækkes af de trykte udgaver af kortene.

Den samlede konklusion, som kan drages af disse oplysninger, er – ikke overraskende – at man ved sammen-

Stednavn	Forarbejde	Videnskabernes Selsk.	Matrikelkort
Dyrby Krat	+	0	+
Velds Krat	0	0	0
Skaun Dybdal	0	0	0
Fårup Dybdal	0	0	+
Tebbestrup Krat	0	0	+
Ry Galgebakke	0	+	+
Tyreng Buske	+	+	+
Sødal Skov/Torup Krat	+	+	
Hjermind Krat	+	0	0
Hvidding Krat	0	0	0
Trinderup Krat	+	+	
Onsild Krat	0	0	
Løvel Krat	0	0	
Kistrup Krat	+	0	
Bjergskov, Væth	0	0	0
Hald Østerkrat	+	+	+
Killedals Bakker	0	0	+
Krathøj Krat, Øls	+	+	
Kielstrup Krat	+	0	
Egelund, Aidt	+	0	
Søndermølle Krat	0	0	
Gjern Bakker	+	+	+

Fig. 1. Oversigt 1. Egekrattene i den vestlige halvdel af Videnskabernes Selskabs Kort over Dronningborg og Kalø Amter 1787. Flertallet af disse bevoksninger har været anset for egekrat i 1688. Dog var Ry Galgebakke, den sydlige halvdel af Gjern Bakker og Sødal Skov regulær skov i 1700-tallet. De to førstnævnte er ganske sent blevet ødelagte, og Sødal Skov er kun blevet ødelagt mod sydøst, hvor den i en årrække blev kaldt Torup Krat. Disse forhold fremgår af forskellige kort.

tegningen til mindre målestok har valgt at stryge en del krat samt de mindste skovstykker. Konsekvensen i, hvad der er fravalgt, er ikke fuldstændig. En meget lille skov er strøget, mens andre lige så små skovstumper er taget med. Ellekrat er

med sikkerhed kun taget med i et enkelt tilfælde. Måske har de, der sammementegnede Forarbejderne, ikke selv haft kendskab til de enkelte landskabers detaljer. Der er så kommet et skøn ind i billedet af, hvad de syntes, der skulle med.

Egekrat

De jyske egekrat er næsten alle rester af fortids skove, omend nogle af dem har været helt væk eller kun været pur i lyngen gennem en periode som følge af misbrug i svunden tid. Egekrattene har således normalt en lang historie. Af nyere oprindelse er visse tilgroningskrat eller -skove, der er opstået i heder og andre græsgange, fordi egen kan spire i græs og tåle dyrenes bid i modsætning til for eksempel bøg. Disse nye egeforekomster er ikke medtaget i denne undersøgelse.

I området, som dækkes af den vestlige halvdel af det ovenfor nævnte »Kort over Dronningborg og Kalø Amter 1791« findes der i nutiden 22 egekrat (oversigt 1). De er i hovedsagen optalt efter Gram et. al. (1944). På Forarbejderne er medtaget 12 af disse krat, mens de 10 ikke er taget med. På det sammentegnede kort er kun syv af nutidens egekrat kommet med, mens de øvrige 15 ikke er vist. Man har altså valgt at stryge nogle af krattene, men vi kender ikke begrundelsen for den beslutning.

Det forholdt sig sådan, at kun overskov blev regnet for skov af godsejerne. Underskovene – skove af alle andre træarter end eg og bøg – var bøndernes, og de kendte nok deres værdi, for det var deres. Og de drev underskovene med stævning – nedskæring i fast omdrift – så længe underskoven var intakt. Det må tilføjes, at egekrat i det vestlige Jylland og forskellige andre steder er blevet

opfattet og drevet som underskov der, hvor ingen godsejer havde sat sig på ejendomsretten.

Hvad kortsignering angår, så har kratsignatur på steder dækket over ødelagt skov, andre steder over stævnet skov. Det skyldes sandsynligvis, at korttegnerne ikke har gjort sig forskellen klar. Hvor der fandtes mange overstandere eller tømmertræer i underskoven, vil jeg tro, at skoven er blevet signeret som overskov, for sådan har kortmålerne opfattet den. Træer behøvede ikke at stå ret tæt for at blive regnet for overskov eller, som godsejeren ville have sagt, for skov.

Man må gå ud fra, at når et egekrat findes på Forarbejderne, så har det været at se i naturen, da kortet blev målt. For matrikelkortene, som er økonomiske kort, er det nok ofte lidt anderledes. For selv om krattet var nystævnet, så vidste man lokalt, at det var der. Når en del egekrat ikke er med på de ældste matrikelkort, er forklaringen formentlig, at det drejede sig om krat i områder, der var så hårdt afgræsset, at krattet reelt var ødelagt som produktionsgrundlag for træ. Det var almindeligt i hedeegnene i de senere århundreder (Dalgas 1886-88). Dertil kommer, at der tit var tidsforskydning mellem Forarbejderne og de ældste matrikelkort. Det kan have bidraget til uoverensstemmelserne.

Af seks krat, der findes på Forarbejderne over det omhandlede område, viser ældste matrikelkort krat i

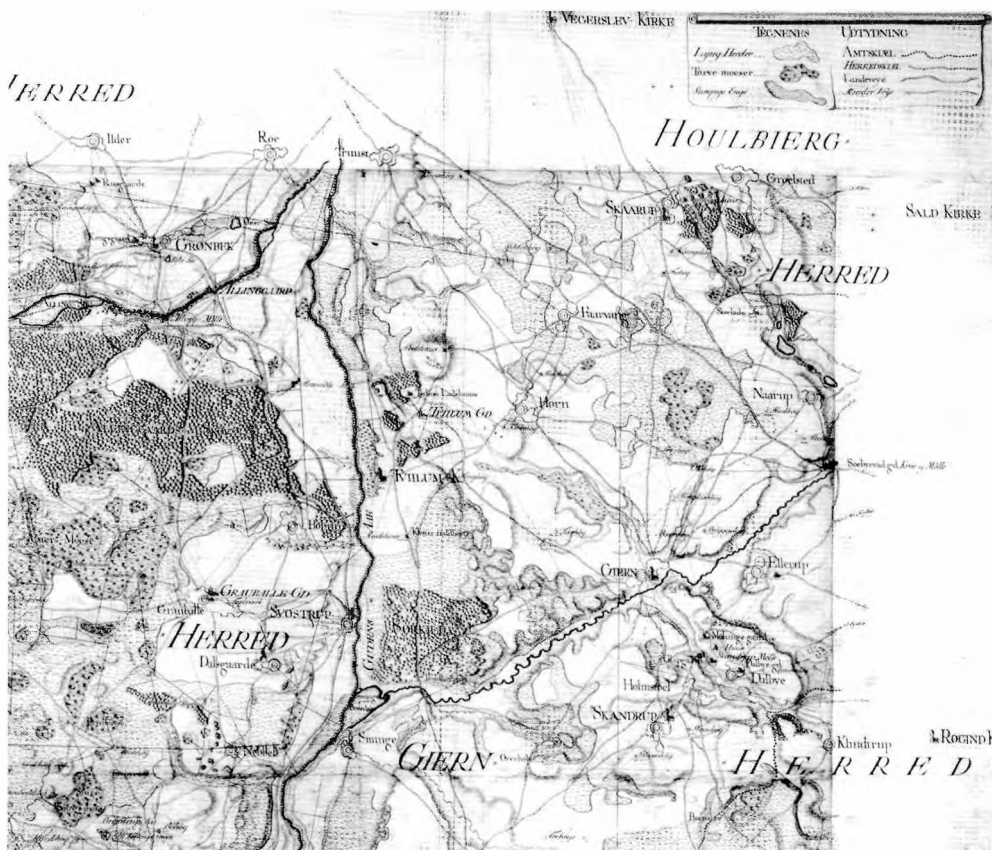

Fig. 2. Udsnit af Forarbejde til Videnskabernes Selskabs kort nr. 1. Midt i kortet ses Tvilum kirke, sydøst for den ligger Gjern og stik sydfor ses en skov, Sørkiel, i Gjern Bakker. Nord for skoven er der hede. I heden ses Kloster Troldhøj og et stykke østligere Åshøj. Der er ikke vist træer mellem de to punkter. Kortet viser en masse sigte- eller målelinier som for eksempel fra Vegerslev (Vejerslev) til Gjern, hvor der må have været frit udsyn på kortets måletidspunkt. De endnu bevarede del af Sørkiel-skoven har karakter af at være opvokset af krat med stærkt vrange, gerne flerstammede træer af eg og bøg. Ca. 1900 var der i følge lokale oplysninger overvejende pur i bakkerne, kun enkelte steder nogle stumper af skov. Gengivet med tilladelse af Kort & Matrikelstyrelsen.

tre tilfælde og intet krat i de øvrige tre. I fire tilfælde viser ældste matrikelkort krat, hvor Forarbejderne ikke har noget. I fem tilfælde er der fuld overensstemmelse mellem de tre typer kort.

Hvor der er et krat i nutiden, så må det i det mindste på en eller anden måde have overlevet i sin tid. Det kan det have gjort rent bogstaveligt og lokalt på samme sted. Egene kan også have sået sig i græsgang og hedelyng, men så må der have været frøtræer i nærheden. De selvsåede ege kan så igen være blevet gjort til genstand for stævningsdrift. I så fald er det sandsynligt, at der er kratsignatur på kortet et sted i nærheden i det mindste på Forarbejderne og matrikelkortene, for agern må jo være kommet fra et sted ikke for langt borte. Mange ege bærer frugt tidligt, og overstandere er altid gamle nok til at bære frugt i oldenår. Mus kan sprede agern 75 meter og skovskader kan sprede endnu længere.

Da de stykker, man stævned, som regel kun var $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ hektar i hver omdrift, kan man ikke på kortene konstatere, om de stævnede stykker blev målt med eller ej. Var genvæksten af stævnede ege kommet godt i gang, havde landmåleren i det mindste muligheden for at få egekrattet med. Måske er det de tilfælde, som er endt med at blive vist som kratsignatur på Forarbejderne.

Hvor kort viser krat, får man ikke noget at vide om disse krats daværende tilstand. Hvor der i nutiden er

egekrat, og de gamle kort i stedet viser hede eller overdrev, må der være en forklaring på, hvorfor netop de krat ikke kom med, når de alligevel var der. Vi ved således ikke, hvor almindelig stævningsdrift i egekrat og andre krat på tør bund var i gamle dage. Man vil gætte på, at den i skovens tid var særdeles udbredt. Som skovene svandt, svandt også stævningsdriften, fordi træet blev så kostbart, at det førte til overudnyttelse, ikke mindst i det vestlige Jylland. Når man så når frem mod kortenes tid omkring 1800, har krattene ofte været væk. Mange steder var de væk længe før, oftest sandsynligvis i tidlig middelalder (Dalgas 1886-88). Et andet eksempel er, at af nutidens egekrat omkring Varde er alle nævnt i Christian V's matrikel, men heller ikke flere.

I mange tilfælde befandt krattene sig i nedskåret tilstand på hårdt afgræsset bund. Den tilstand indebærer, at egen må overleve alene med rods kud (Worsøe 1982). Når de bliver slemt bidt af de græssende dyr, kan de give sig til at vokse vandret nede i lyngen som flere meter lange, slangeagtige skud. Så er der absolut intet at se med mindre, man roder nede i lyngen. Egen kan vente i årevis, inden den sender rods kud op til vejrs. Det kan bævreassen også, men som regel skyder den op før egen, når begge arter er blevet hugget samtidigt. Alligevel sejrer egen altid i det lange løb.

Når og hvis de græssende dyr bli-

Stednavn	Forarbejde	Videnskabernes Selsk.	Matrikelkort
Leret Krat	+	0	+
Nr. Snede Vesterkrat	+	+	
Kromandens skov	+	+	+
Grønlund	+	+	+
Boest Krat	+	+	
Holt Krat	+	+	+
Stenholt Krat	+	+	+
Brande Krat	+	+	+
Sepstrup Krat	+	+	+
Bøskov Krat	+	+	+
Løgager Skov	+	+	+
Hjortballe krat	0	0	+
Knopgård Krat	+	+	
Ansø Møllekrat	+	0	+

Fig. 3. Oversigt 2. Egekrattene i Vrads Herred. Tre af matrikelkortene har jeg ikke ved hånden.

ver flyttet et andet sted hen for en tid, får egenes rods kud den nødvendige fred til at skyde mere lodret op. Det kan de gøre på få år, så de har muligheden for at nå over bidhøjde, mens der er græsningsfred. Det stadium, som i de sidste mange år kun har kunnet ses få steder, var endnu for 50-60 år siden almindeligt (Gram et al. 1944). Men 1700-tallets landmålere, der ikke kunne se noget krat, vidste sikkert slet ikke, at det havde været der – endsige at det ville komme igen mange år senere. Det er nok forklaringen på, at så mange krat ikke er at se på de topografiske kort. Der imod kan de ofte ses på de ældste gode matrikelkort, fordi de var en registrering af bøndernes da eksisterende økonomiske interesser,

som disse kort havde til hensigt at opregne.

Hvor krattene var ødelagte og forhuggede til sidste pind, så snart skuddene var blevet tykke nok til kosteskafter, skulle der ikke megen græsning til, før krattet døde helt ud og blev til lynghede, siger Dalgas (1886-88).

Forhold i Vrads Herred

For at få et indtryk af om de ovenfor beskrevne forhold også gjaldt andre steder, har jeg undersøgt tilsvarende kort over en del af Vrads Herred, dog ikke Johannes Mejers fortegnede kort. Her skal vi se på Forarbejderne og på *det sammentegnede kort over Aakær, Skanderborg og Silkeborg Amter med flere fra 1787* samt på de

ældste matrikelkort, som jeg har haft ved hånden (oversigt 2).

Vi kender i nutiden 14 egekrat i Vrads Herred. De 13 er medtaget på Forarbejderne og fandtes altså som krat i 1780erne. 11 af disse krat er overført til de sammentegnede kort. Jeg har fundet 10 af de 14 krat på de ældste matrikelkort, men sammenfaldet er ikke fuldstændigt, som det fremgår af oversigt 2. Et stort krat, Leret Krat, er vist såvel på Forarbejderne som på matrikelkortet, men det er alligevel ikke medtaget på det endelige kort.

Forholdene i Nørvang Herred

I forbindelse med et projekt, som jeg udførte for den del af Nørvang Herred, der ligger i området syd for Rørbæk Sø, samlede jeg med samme hensigt som ovenfor nogle kortdata fra Forarbejderne, fra *Videnskaber-nes Selskabs Kort over Lundenæs Amt 1803* (de 6 første rækker i oversigt 3) og fra *Silkeborg Amt 1787* (de

sidste 4 rækker i oversigt 3) samt fra de ældste matrikelkort.

Af disse ni krat er de 4 vist på alle tre typer af kort. Når man har valgt ikke at medtage Risager Krat på det sammentegnede kort, skyldes det nok, at det var ganske lille.

Når nutidens skov langs Ballesbæk ikke kom med, tror jeg, at det skyldes, at det er en selvsået, lav skov, der er vokset op, efter at kortene blev målt, og ikke et egekrat præget af hugst og stævning. Træerne står i den slugt, hvor Ballesbæk løber, før den ender i Rørbæk Sø. skoven består i hovedsagen af eg og almindelig tørst. Egene er meget mere uensaldrede, end stammerne i et egekrat ville have været.

En anden besynderlighed er det, at Koutrup Skov er vist som underskov på det ældste matrikelkort, men alligevel har navn som skov. Det fortæller om, hvordan egekrat kan være blevet til ved skovødelæggelse. Man kunne tilføje, at det nu igen er blevet

Stednavn	Forarbejde	Videnskaber-nes Selsk.	Matrikelkort
Skovsbøl Krat	+	+	+
Lindet Krat	+	+	+
Nr. Kollemorten Krat	+	+	0
Brøgerø	0	0	+
Ballesbæk	0	0	0
Koutrup Vesterkrat	+	+	+
Nr. Tinnet Krat	+	+	+
Risager Krat	+	0	+
Koutrup Skov	0	0	+

Fig. 4. Oversigt 3. Egekrattene i den nordlige del af Nørvang Herred.

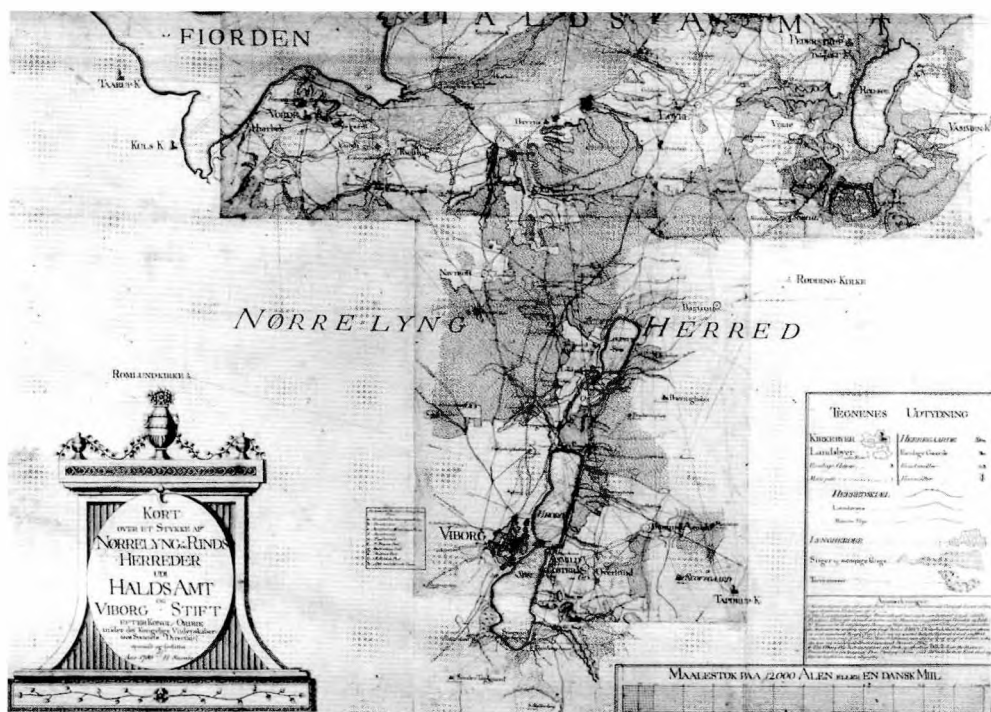

Fig. 5. Udsnit af Forarbejde til Videnskabernes Selskabs kort nr. 2. Mod nord-vest ses Hjarbæk Fjord, mod nordøst Rød-Sø og mod syd Viborg med sine søer. Stik nord for Viborg ligger Skals Å omgivet af enge samt Havris, enestegård i dalens sydside. Nu kan vi lokalisere landsbyen Kistrup og straks nord for den et krat. Det er vist med en særlig signatur, der kan ses af signaturforklaringen på andre Forarbejder. Man kan konstatere, at Kistrup Krat ikke kom med på kort nr. 2. Gengivet med tilladelse af Kort & Matrikelstyrelsen.

til skov, hvor blot nogle få af egne er vrang og derved viser tilbage til den tilstand, der herskede for 200 år siden.

Måleforhold og andre særlige ting

Man mener at vide, at landet hen i 1700-årene var ekstremt træfrit,

men egentlig ved vi ikke med sikkerhed, hvad der fandtes af spredte træer i landskabet. Formentlig var der kun få høje træer, men dertil kom mindre og oftest stævnedede træer på større arealer. Forarbejderne viser det slet ikke, de viser kun, hvilke målelinier, der har været brugbare.

Det er helt tydeligt, at man meget

Fig. 7. Udsigt mod nord til Lille Troldhøj og åsen, som strækker sig mod øst til Åshøj. Nu er alt dækket af træer, løv eller nål, bortset fra toppen af Lille Troldhøj, der nyligt er blevet ryddet.

oftere har målt fra gravhøje end fra kirker. Det kunne se ud til at skyldes, at mange kirker ikke havde noget tårn og derfor ikke var gode udsigtspunkter. Nogle af de kirker, hvorfra der udgår meget lange målelinier til fjerne punkter, ses i Trap (1963) at have haft tårne i 1780erne som for eksempel de tre kirker i Viborg by samt kirkerne i Rostrup, Vinderslev, Vindum og Vinkel. Derimod havde kirkerne i Aidt og Vejerslev ikke tårne på måletidspunktet i 1780erne, skønt der udgik lange målelinier fra dem – måske sad man på taget? Et sted syd-øst for Vinkel var der rejst et trigonometrisk signal, som er vist på Forarbejdet, hvor det synes at have været placeret på nutidens Bavnehøj.

Det kunne være fristende at afprø-

ve udsigtsforholdene fra mange af de viste målepunkter på de forskellige gravhøje. Desværre vil det ikke så let kunne gennemføres, enten fordi de i nutiden ligger inde i dyrkede marker, eller fordi de er skjult i plantager, som er plantet gennem de sidste 125 år. Mange af gravhøjene synes også at være blevet ødelagt i mellemtiden. Men det er tydeligt nok, hvorfor man ikke mere kan se de halvanden km fra Kloster Troldhøj – som nutiden Lille Troldhøj i Gjærn Bakker hed førhen – til Åshøj 104 meter o.h.. For det, der i 1780 var hede, er siden groet til med skov, som spærrer for ethvert udsyn ikke kun mellem høje, men også fra dem.

Et andet fænomen, der påkalder sig opmærksomhed, er en del grav-

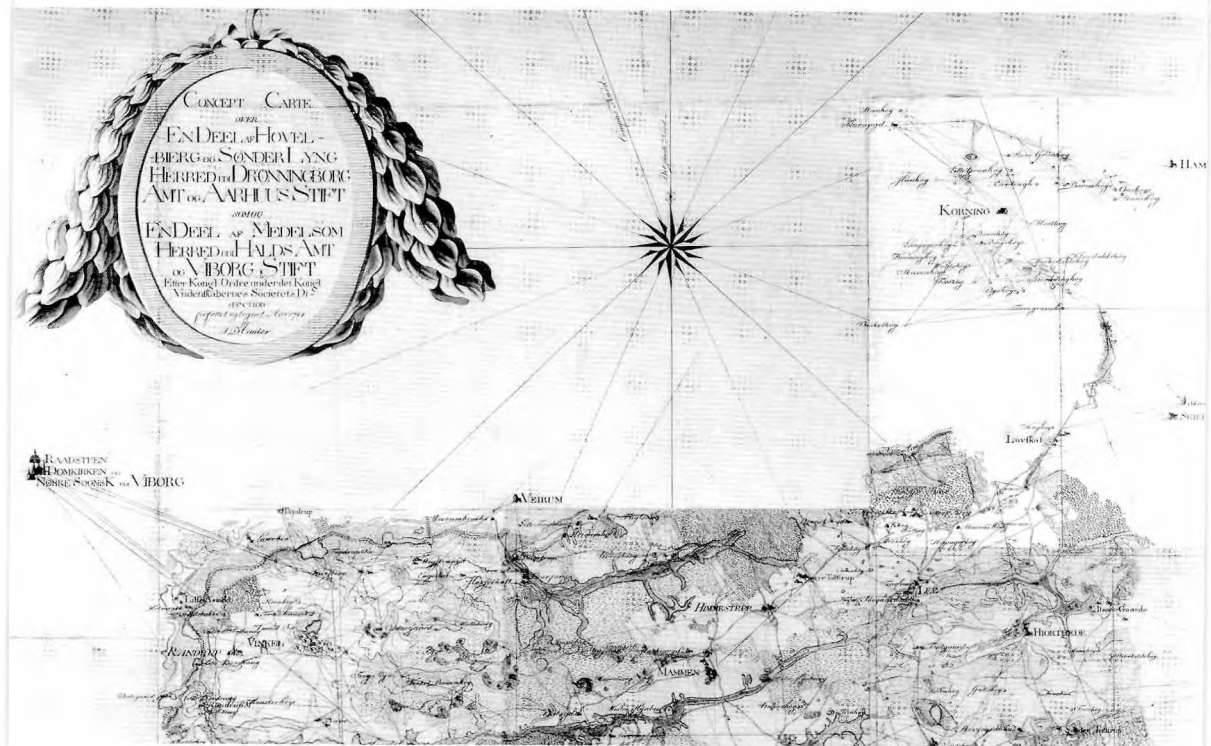

Fig. 6. Udsnit af Forarbejde til Videnskabernes Selskabs kort nr. 2. Mod nordvest bemærkes Viborg by helt uden for det egentlige kort. Fra byen udgår lange målelinier til fjerne, men synlige punkter, der mest er gravhøje. Mod sydøst fra Viborg møder man Vinkel og sydøst for Vinkel ses påskrevet »Bavnehøj« og ved siden af »Trig. sign«. Nordøst for kortets sammenhængende del er vist et omfattende system af målelinier ved K(v)orning og ved Skiern Kirke. Gengivet med tilladelse af Kort & Matrikelstyrelsen.

høje med forkrøblede, men efterhånden ret kraftige ege. Det er nærliggende at antage, at disse høje har ligget i egekrat, som siden er blev ryddet undtagen på højene. Sådan var det måske også i sidste ende for meget længe siden. Det drejer sig om høje nær Tvilumgård, ved Fårup

Dybdal og lidt nord for Nørre Snede. På måletidspunktet i 1780erne var der vel eg i nærheden af de pågældende høje, men der var ingen sammenhængende krat, der indesluttede disse høje, og som nu er ryddet. Trævæksten på højene kan i stedet have den forklaring, at højene lå i

den græssede udmark, hvor dyr og hugst fik de mange opvoksede ege på højenes tørre grund til at udvikle sig som andre egekrat. Rigelig forekomst af anemoner fjernt fra anden skov antyder imidlertid ældgammel skovbund.

At man kunne se langt ud over hederne i Vrads Herred er naturligt nok. Men der skulle ikke andet end et egekrat som Brande Krat til, før man var nødt til at måle udenom. Selvfølgelig kunne man heller ikke

måle tværs gennem skovene ved Silkeborg Langsø og omkring Silkeborg Vandmølle. Det var meget bedre i det åbne land mod vest.

Utallige målelinier krydser sø og fjord. Ved Randers er der målt fra den højt liggende, tårnløse kirke i Krstrup, men også fra et lille bindingsværkskapel i Vorup mod højepunkter i bakkerne nordenfjords. Fra ingen af de to steder kan man i nutiden se nordsiden af Randers Fjord.

Fra landsbyen Hald nord for Ran-

Fig. 8. Bakken med Kistrup Krat i nutiden. Krattets flora med bemærkelsesværdige arter som kantet konval, forskelligbladet tidsel og sort fladbælg fortæller, at her aldrig har været pløjet, og at der aldrig har været mørkt, for det kan ingen af de nævnte arter tåle. De forvredne træer i krattet viser, at der nok i en periode har været tale om egepur i græsgang.

ders er der sigtet på Gassum Kirke. Det blev ikke gjort fra Hald Kirke, der ligger i kote 88,5 + tårnets højde, men fra bakken Langbjerg vestfor, hvor vindmøllerne nu står i kote 98,5.

I det tilsyneladende helt flade land syd for Overgård er der målt fra landsbyen Bjerger ud over maderne, strandengene, til poldene, de små øer uden for kysten. Ser man efter på et moderne kort, viser det sig, at der er et højdepunkt i nævnte landsby på 13 meter over havet, hvor maderne

østfor kun ligger i kote 0,4. Det er bare ikke til at erkende, når man står på stedet.

Der blev ikke målt fra eller til Langå Kirke, for den ligger nede i et hul. Ej heller blev der målt fra Vester til Øster Velling Kirker eller til noget andet punkt i disse to byer, skønt de kun ligger halvanden kilometer fra hinanden. Man havde formentlig ikke brug for det mål, ellers er der nemlig ikke sparet på målelinier, hvor der var behov for dem.

LITTERATUR

- Dalgas, C., 1886-1888: Fortids- og Fremtidsskovene i Jyllands Hedeegne. – Hedeselskabets Tidsskrift 4, 5, 6.
- Gram et al., 1944: De jyske Egekrat og deres Flora. – Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Biologiske Skrifter. Bind III, Nr. 2.
- Hansen, N., 1982: Ågerup Sogn. – Utrykt speciale i geografi ved Københavns Universitet.
- Oksbjerg, E., 1996: Vrads herred. Landskabshistorie. – Them kommune, Them.
- Trap, J.P., 1963: Danmark. 5 udgave, bind VII. Gads Forlag, København.
- Worsøe, E., 1979: Stævningsskovene. – Danmarks Naturfredningsforenings Forlag, København.
- Worsøe, E., 1982: Kan egen danne rodkud? – Urt 1982: 18-25.

KORT

- Matrikelkort, original I over diverse ejerlav. – Kort & Matrikelstyrelsen, København
- Nørlund, N.E. (udg.) 1942: Johannes Mejers Kort over det danske Rige. Bind 2. – Munksgaards Forlag, København.
- Videnskabernes Selskabs Kort nr. 1, 2 & 7 samt Forarbejderne hertil, der har samme numre. Kort & Matrikelstyrelsen, København.

»...Aldrig siden verden blev begyndt« – tradition og fornyelse i lollandsk landbrug i 1600-tallet

Af Gurli Thuneby

Med begrebet landsbyfællesskab sigtes som regel til dyrkningsfællesskabet før udskiftningstiden og de landsbyvedtægter, som indeholdt bestemmelser for landbrugsdriften og ordensregler af større eller mindre omfang for landsbybefolkningens hverdagsliv. Forudsætningen for dyrkningsfællesskabet, nemlig det såkaldte jordfællesskab, bruges sjældent som indgangsvinkel i beskrivelsen af landsbyfællesskabet, hvilket sikkert skyldes dets sammensatte karakter.¹

Det er derfor stadig Poul Meyers disputats fra 1949, *Danske Bylag*, som mest udførligt behandler landsbyfællesskabets vedtægter set i sammenhæng med jordfordelingen.

Landsbyvedtægterne handler kun undtagelsesvis om spørgsmål, der vedrører jordens fordeling, og kilden, der giver det mest detaljerede kend-

skab til jordfordelingen: Markbøgerne til Christian Vs Matrikel,² henviser ikke til landsbyvedtægter. Sammenhængen mellem disse er dog åbenbar ved nærmere granskning, og må betragtes som datidens selvfølgelige – og måske derfor skjulte – forudsætning.

Dette landsbyfællesskab rummede ofte samarbejdsaftaler, der rakte ud over den enkelte landsby. For eksempel fælles græsning på et fælles overdrev og vangelag mellem flere landsbyer, hvor sidstnævnte medførte, at skel mellem de involverede landsbyer var overflødige. Citatet drejer sig netop om en situation, hvor der i 1576 ifølge et tingsvidne aldrig havde været skel mellem 2 lollandske byer.³

Fællesskabet – hvad enten det var det interne dyrkningsfællesskab i landsbyen, de fælles overdrev eller

Gurli Thuneby (f. 1946), cand. mag. i historie og dansk 1995, ph.d. med afhandlingen: *Bolskifte, solskifte og »mange flere« en studie i landskifteanalyse*, fra Københavns Universitet 1999. Har hovedsageligt beskæftiget sig med danske dyrkningssystemer og deres udvikling set i forhold til de europæiske d.v.s. dansk landbrugshistorie før udskiftningstiden. Har skrevet enkelte lokalhistoriske artikler om landboforhold i 1600-tallet samt en artikel om bolbegrebet i *Mark og menneske*, festskrift til Karl-Erik Frandsen, Ebeltoft 2000.

indgåede vangelag – har traditionelt været anset for at være hæmmende for landbrugsudvikling, fordi enhver fornyelse berørte alle gårde i landsbyen og derfor skulle godkendes ved (besværlig) fælles beslutning på landsbytinget. Historisk set knyttes landbrugsreformer næsten udelukkende til udskiftningstidens forandringer af såvel produktionsmåde som bebyggelsesmønster og kulturlandskab, hvor landbruget indtil da er blevet betragtet som stillestående i århundreder.

Dette billede af landbruget som »fastfrossent« under landsbyfællesskabet er først blevet anfægtet indenfor de seneste årtier, men det skorter stadig på undersøgelser, som viser, at der kunne ske landbrugsmæssige fremskridt indenfor fællesskabets rammer. Købelev sogn på Lolland er et eksempel på, at landbruget i fællesskabstiden kunne være »på forkant« med udviklingen længe inden landbrugsreformernes tid på trods af, at fællesskabet ikke kun var landsbyinternt, men omfattede hele sognet såvel som udensogns samarbejde.

Centrale begreber om landsbyfællesskabet

Det mest udbredte dyrkningssystem var vangebruget med tre vange, som i løbet af en tre-års periode på skift blev besået med byg, rug og derefter hvilede. I hvileperioden tjente vangen som fælled og blev gødet af det

græssende kvæg. *Vangene* udgjorde landsbyens *bymark*, og indeholdt både opdyrket land, de såkaldte åse, og uopdyrkede områder som enge, krat, (tørve)moser og skov. Bymarken var ofte afgrænset fra andre bymarker ved naturlige grænser som åer, moser og skov. Hvis sådanne grænser ikke fandtes skulle bymarkerne indhegnes for at forhindre kvæget i at gå i kornet på en anden bys bymark.

Opsætning af gærder mellem bymarker kunne dog undgås, hvis byerne afpassede afgrøderotationen efter hinanden således, at vange der stødte op mod hinanden bar samme afgrøde eller fungerede som fælled på samme tid. En sådan fælles ordning kaldes *vangelag*. Fordelen ved vangelag var, at det var ressourcebesparende: Både gærdemateriale og arbejdskraft til opsættelse og vedligeholdelse af hegn kunne holdes på et minimumsniveau.

Der var som regel 15-25 *åse* i hver vang, og *åsene* var inddelt i lange, smalle agre – ofte en til hver gård i landsbyen. En ås kaldtes også et *skifte*, og den måde agrene var fordelt mellem gårdene på i åsene kaldes for *landskiftet*. I mange danske landsbyer var fordelingen systematisk, og byen havde dermed et *regelmæssigt landskifte*. Hvis det er umuligt at påvise nogen form for system, betegnes landskiftet som *uregelmæssigt*.

Denne opdeling i regelmæssige og uregelmæssige landskifter blev indført i 1918 af Henrik Larsen,⁴ som for

de regelmæssige landskifters vedkommende skelnede mellem to typer: Solskifte og bolskifte.

Solskiftets systematik består i gentagelse: Gårdene har agre i samme rækkefølge fra ås til ås. I *bolskiftet* varierer rækkefølgen fra ås til ås, men der er alligevel et system, nemlig: Gruppering. Fig. 1 viser begge typer, og det ses, at bolskiftets gruppering består i, at de samme gårde – to eller flere – har agre liggende ved siden af hinanden i åsen.

Det skal bemærkes, at regelmæssige landskifters systematik sjældent er fuldstændigt gennemført over hele bymarken, men Fig. 1 skal da også blot tjene til at vise de karakteristiske forskelle.

Deling af en gårds jord kunne ske på flere måder. Det mest almindelige var enten, at agre i nogle åse (i alle tre vange) blev overført til en anden gård, eller at hver enkelt ager blev delt på langs. Af og til blev agre dog delt på tværs, og disse kaldes *tværdelte agre*.

Fig. 1. Solskifte og bolskifte. De regelmæssige landskiftetyper, solskifte og bolskifte, er vist ved stiliserede åse, hvor hver agers tilhørsforhold er markeret med gårdens nr. I solskiftet (de tre åse foroven) er den samme gådrækkefølge fra ås til ås. I bolskiftet (de tre åse forneden) optræder gårdene i bestemte grupper (her 3+7, 4+10+6, 2+8, 1+9), hvor hver enkelt gruppe har skiftende beliggenhed i åsen.

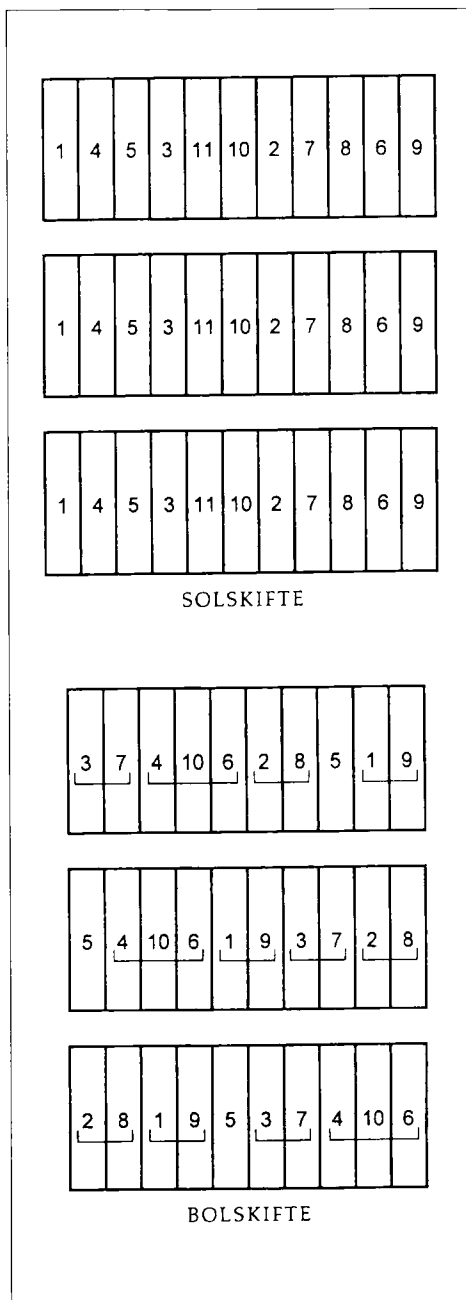

Fig. 3, som er en rekonstruktion af åsen Lammehave skift, viser eksempler på, at agre er delt på tværs.

Lollandske landbrugsforhold i 1600-tallet

På Lolland har den grundlæggende side af fællesskabet, nemlig jordfællesskabet, været årsag til, at landbrugsorganisationen her har været betragtet som et førmiddelalderligt levn. Dette skyldes, at uregelmæssige landskifter dominerer på Lolland.

I 1918 mente Henrik Larsen, at landskifterne på Lolland udelukkende var uregelmæssige, og han konkluderede, at denne form for landskifte måtte henføres til tiden før bolinddelingen, som han satte til tiden før år 1000.⁵ En menneskealder senere studerede sprogforskeren Ole Widding de lollandske landskifter og fællesskaber og nåede frem til næsten samme resultat: De lollandske landskifter var kun i ringe omfang »regulerede« (læs: regelmæssige) og måtte betragtes som levn fra tidligere udviklingsstadier. Widdings næsten lyriske opfattelse af kildematerialets overleverede, men nu forsvundne kulturlandskab lyder som følger: »Med den voksende Opdyrking kunde Hegnene forskydes, mens Inddelingen af Jorden holdt Stand. Naar det Skaktavl, som Markerne dannede, opfattes paa denne Maade, bliver det et historisk Dokument af samme Værdi som Pergamentbrevet.«⁶

Kildematerialet til markernes »Skaktavl« er forarbejderne til Christian Vs Matrikel af 1688, hvortil al agerjord i Danmark blev opmålt – ofte ned til en kvart alens nøjagtighed (ca. 15 cm). Målene for hver eneste strimmel ager til hver eneste bonde blev registreret i markbøger (herefter MB), og oplysningerne om deres indbyrdes beliggenhed er i mange tilfælde udførlige nok til, at det nu forsvundne kulturlandskab med de lange, højryggede agre kan rekonstrueres ved sammenligning med yngre kortmateriale.

I Widdings omfattende undersøgelser af 1680'ernes lollandske landbrugsforhold opererer han med 7 sider af fællesskabet. De 3 første er en del af dyrkningssystemernes typiske indretning med »Agrenes spredte Beliggenhed imellem hinanden«, »Dyrkningstvangen, Pligten til overholde Sædarten« og »Fælles Brug af Eng, Skov og Overdrev« for den enkelte landsby. De resterende omhandler specielle varianter af disse forhold imellem flere landsbyer,⁷ hvor selve jordfordelingen er i fokus.

De lollandske dyrkningssystemer fordelte sig geografisk således, at Østlolland havde 3-vangsbrug, Midt- og Vestlolland 4- og 5-vangsbrug.⁸ Hegn omkring bymarkerne, »det cirkulære Hegningssystem«,⁹ var sjældent forekommende, der var derimod ofte radiale gærder. Radiale gærder beskriver Widding således: »De gærder, der skilte Vangene, løb

fra Gærderne om den ene Bygade til Gærderne om den anden Bygade, dvs. Gærderne dannede Skel imellem Vangene, men havde ikke deres Plads i Byskellene. Det er Hovedreglen.«¹⁰ Radiale vangegærder er vist skematisk i figur 6, hvor figur 6a viser muligheder for forskellige placeringer, og figur 6b viser en mulighed med 3-vangsbrug i vangelag. Denne form for hegn skyldtes vangelag, som var ret udbredt på Lolland på MBs tid,¹¹ – og formentlig i store dele af landet.¹² Arent Berntsens beskrivelse fra 1656¹³ af de lollandske landbrugsforhold tegner et billede af et landbrug i så god udvikling, at der kan eksporteres til udlandet. Berntsen nævner for eksempel, at samtlige 4 kornsor-ter samt ærter blev udskibet fra Nakskov til flere europæiske lande: Spanien, England, Holland, Tyskland og Norge.¹⁴ De lollandske ærter får følgende lovprisning med på vejen: »Men paa Erter er større ofverflødighed aff alle 3 slags / hvilcke paa vitomliggende Steder ere megit affholdne / oc nafnkundige / saa at icke vidis bedre Erter at neffnis eller begieris end Lollands Erter.«¹⁵

Befolkningen beskrives som flittige og duelige, fordi de forstår deres avl, og grunden til at der findes ødegårde, mener Arent Berntsen, er adelens ringe forståelse for bøndernes vilkår.¹⁶

1983 redegjorde Karl-Erik Frandsen for dyrkningssystemerne i Danmark 1681-83, og han pegede på, at de lol-

landske 4- og 5-vangsbrug kunne skyldes en påvirkning fra Mecklenburg på grund af de tætte handelsforbindelser.¹⁷ 4- og 5- vangsbruget på Lolland var da karakteriseret ved en afgrøderotation, der indbefattede de kvælstofproducerende afgrøder ærter og vikker. At disse afgrøder indgik i afgrøderotationen kan betragtes som en forløber for udskiftningstidens koppelbrug. Dels fordi det 4- og 5-årige sædskifte indebar en mere intensiv udnyttelse af jorden end det vidt udbredte 3-vangsbrug med 3-årigt sædskifte, dels fordi de kvælstofproducerende afgrøder modvirkede jordudpining. Østersøhandelen har utvivlsomt været medvirkende til, at de lollandske bønder forstod at udnytte deres gode landbrugsjord ikke blot til egne behov, men også til produktion med videre salg for øje. Arent Berntsens lovprisning af de lollandske ærter er i det mindste et vidnesbyrd om, at ærterne på Lolland var avanceret fra kålhaven til decideret markafgrøde i 1600-tallet. Foderafgrøderne havde også gjort deres indtog i og med, at vikkerne blev brugt til hestefoder. I den forbindelse er Ole Feldbæks datering af Arents Berntsens beskrivelse af de danske forhold til *begyndelsen af 1600-tallet* nok så interessant.¹⁸

Med eftertidens øjne må det lollandske landbrug, som blev drevet i landsbyfællesskab, betragtes som godt på vej mod den udvikling, som skulle komme til at forny det danske

Opmålings- områder	ST. KØBELEV	LL. KØBELEV	ROLYKKE	SKOV- BØLLE	IALT
Landsbyer					
St. Købelev	282	86	45	36	449
Ll. Købelev	136	48	18	0	202
Rolykke	442	75	448	23	988
Skovbølle	11	3	30	784	828
Vesterbo	190	20	165	102	477
Østerballe	28	1	261	224	514
Andre	0	11	3	167	181
Ialt	1089	244	970	1336	3639

Fig. 2. Brugeragerfordelingen i Købelev sogn. Tabellen er baseret på markbogen over Købelev. Den viser, hvor mange agre hver enkelt landsby havde i de forskellige opmålingsområder. For at tydeliggøre forskellen er opmålingsområderne både her og i brødteksten skrevet med versaler. Således havde landsbyen Ll. Købelev 18 agre i opmålingsområdet ROLYKKE.

landbrug efter midten af det følgende århundrede.

Fællesskabet i Købelev sogn 1682

Eventuelle landsbyvedtægter for Købelev sogns byer er ikke bevaret, men at der var dyrkningsfællesskab fremgår af MB, dels ved de sparsomme oplysninger om 5-vangsbruget, dels ved vangenens brug og jordfordeling. Her skal beskrives to sider af Købelev sogns landbrug i 1682 ud fra MB, nemlig jordfordelingen og dyrkningsfællesskabet.

Jordfordelingen – uregelmæssigt landskifte

I 1682 kunne landmålingskonduktørerne registrere 6 landsbyers og en

enkeltgårds agerjord i Købelev sogn – foruden agerjord til husmænd og udensogns gårde – i MB. Det drejede sig om følgende landsbyer: St. Købelev, Ll. Købelev, Rolykke, Skovbølle, Vesterbo, Østerballe samt Glostrupgård. Her var ikke tale om enkelte bymarker, men om én sogne-mark, som blev opmålt som 4 bydele, nemlig ST. og LL. KØBELEV, ROLYKKE og SKOVBØLLE.¹⁹ Det viste sig, at bøndernes jordfællesskab var så integreret i sognemarken, at samtlige 82 Købelevbønder stort set havde jord liggende spredt i alle 4 bydele. Følgende citat om konduktørernes opmålingsproblemer har formentlig også været aktuelt i Købelev sogn: »Visse Steder – som paa Laaland – hvor Bønder i en Landsby meget ofte ejede Jord i en Nabolands-

bys Mark, maatte Befolkningen gaa alle Mand af Huse, saa vanskeligt var det at faa stedfæstet Ejerskabet til Jordlodderne.«²⁰ Det lykkedes dog i Købelev sogn, idet man kun stod tilbage med en enkelt ager, som ingen ville vedkende sig.

Nedenstående skema viser fordelingen af de 3.639 brugeragre fordelt efter landsbyer (læses vandret) og de opmålte bydele (læses lodret). En brugerager defineres som et sammenhængende stykke jord til samme bruger, den kan derfor bestå af en eller flere agre eller blot være en del af en ager.

Det ses for eksempel, at bydelen ST. KØBELEV i alt har 1089 brugeragre, men kun ca. $\frac{1}{4}$ af disse (282) hører til landsbyen St. Købelevs gårde. Gårdene her har til gengæld også jord i de 3 andre bydele, således at St. Købelev landsbys gårde i alt har 449 brugeragre i Købelev sogn. Landsbyen Rolykke har størstedelen af sine brugeragre i 2 bydele, nemlig ST. KØBELEV og ROLYKKE (henholdsvis 442 og 448 ud af i alt 988), hvorimod Skovbølle har næsten alle sine brugeragre i bydelen SKOV-BØLLE (784 ud af i alt 828). Bortset fra Ll. Købelev har de enkelte landsbyer flest brugeragre i »egen bydel«, men som det fremgår varierer forholdet noget fra by til by.

Selv indenfor de enkelte åse var bønder fra flere landsbyer repræsenteret, og deres brugeragre lå blandet mellem hinanden. En rekonstruktion af åsen, Lammehave skift, illustrerer

både dette og de meget forskellige størrelser, som brugeragrene kunne have. Størrelsesforskellene skyldes ikke mindst, at der også forekommer tværdelte agre, hvilket var et kendetegn for de uregelmæssige landskifter på Lolland.²¹

Sammenlignes jordfordelingen med de andre åse, er det umuligt at påvise nogen systematik fra ås til ås: Landskiftet i hele Købelev sogn var uregelmæssigt.

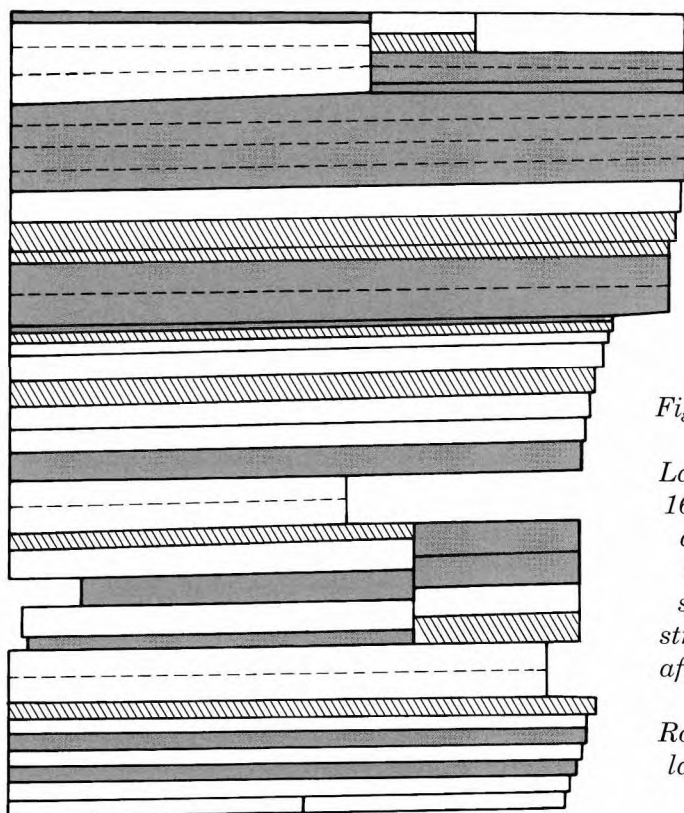
Det skal understreges, at et bestemt antal brugeragre ikke angiver et bestemt areal, fordi størrelserne på dem kan variere betydeligt. Antallet viser i dette tilfælde kun, hvor ensartet – eller uensartet – spredningen af brugeragre er imellem gårde og byer.

To forhold peger på, at »agre« i dette område alligevel er udtryk for bestemte, men forskellige størrelser. For det første fordi de enkelte mål og opdelingen i Lille Lammehave skift (=den rekonstruerede ås) synes at svare til et kornmålssystem med skæpper, tønder, pund og læster. Hele åsen udgør $\frac{3}{4}$ læst, svarende til 9 pund eller 36 tønder, og de mindste agre svarer til en skæppe.²²

For det andet fordi byernes brugeragerantal i hele sognet kan »forkortes« til såkaldte idealtyppegårde, hvis antal pr. by stort set svarer til det faktiske antal gårde pr. by på opmålingstidspunktet.²³

Om de lollandske landskifter skriver Widding, at skifterne kunne knytte byerne sammen, og Købelev

St. Købelev
 Rolykke
 Andre

Fig. 3. Landsbyernes andele i Lammehave skift. I Lammehave skift var der i 1682 (MB) 48 agre, hvoraf adskillige tilsyneladende var opstået ved deling af større agre. Denne rekonstruktion viser fordelingen af agrene mellem landsbyerne St. Købelev og Rolykke i forhold til andre landsbyer. Se signaturforklaring.

sogn gives netop som eksempel på et sådant kompliceret fællesskab.²⁴

Åsen Lammehave skift er en god illustration af, hvor tæt og detaljeret landsbyerne var sammenbundne.

Som det ses af jordfordelingen indgik ikke blot gårdene i sognets landsbyer, men også nabosognes gårde i dette netværk, således at selv sogne var bundet sammen set ud fra bøndernes jordfordeling. Christian d. Vs matrikulering i 1680'erne satte således nogle administrative grænser i

en region, som i høj grad var grænseløs, og hvor det er tvivlsomt, hvorvidt de fysiske skel havde sammenhæng med den administrative opdeling.

I Købelev og de omliggende sogne ser vi to helt forskellige opfattelser af agerjorden demonstreret: Bøndernes grænseløse, sammenblandede jordfordeling og -brug contra administrationens hierarkisk opdelte jordregistrering (herred, sogn, landsby, vang, ås, ager). Denne forskel er nok værd at bemærke.

Denne forskel rejser også tvivl om, hvordan de opmålte bydele geografisk set var placeret i forhold til de bynavne, de var registreret under. Det varierende forhold mellem antallet af brugeragre mellem en landsby og »dens bydel« gør det vanskeligt at vurdere, om afgrænsningen af bydele er foretaget af praktiske hensyn til opmålingen eller om der har været fulgt fysiske grænser i landskabet som for eksempel vangegårder.

Desværre findes de ældste kort med marknavne ikke mere for Købelev sogn, og det er derfor umuligt at rekonstruere de opmålte jorders beliggenhed i forhold til byerne.

Grænseløsheden rejser problemer, idet det grænseløse netværksorganisation formentlig er uigennemskueligt, når undersøgelser *afgrænses* til for eksempel den enkelte landsby. Vangelag er et eksempel på en organisationsform, der har *grænseløshed som formål*, og er måske netop derfor velegnet som indgangsvinkel i det lollandske område. Dette vil jeg vende tilbage til.

Dyrkningsfællesskab – et kompliceret fællesskab

At opmålingen blev foretaget på 4 bydele, når sognet havde 6 landsbyer, må tilskrives flere faktorer:

1. Den sammenblandede jordfordeling i en *sognemark*
2. Dyrkningsfællesskab mellem landsbyer

3. De manglende skel mellem landsbyer – også til nabosogne – på grund af vangelaget.

Samlet udgjorde disse faktorer dét, som Widding kaldte »kompliceret Fællesskab«. Kompliceret fællesskab sammenfattes af Ole Widding som »... flere Byer blev knyttet sammen ved Sammenkædning.«²⁵ For Købelev sogns vedkommende betød dette, at 5-vangsbrugene her indgik i rotation med hinanden og med nabosogne, og at grænserne imellem dem var flydende. Dels på grund af manglende byskel, dels på grund af sammenblandingen af jord i de »sammenflydende« vange. Det var simpelt hen svært for opmålerne at finde ud af, hvor de skulle begynde og afslutte opmålingen for at få registreret jorden til en given landsbys gårde. Ole Widding giver flere eksempler på konduktørernes vanskeligheder med opmålingen af Lollands agerjord.

På dette tidspunkt bar vangene i St. Købelevs 5-vangsbrug følgende afgrøder, som er sammenholdt med brugeragerfordelingen i St. og Ll. Købelev (MB):

Det fremgår, at alle de opdyrkede vange bar 2 afgrøder, at St. Købelev havde ca. dobbelt så mange brugeragre i vangene som Ll. Købelev og at vangen opmålt under LL. KØBELEV (Selsmose) fungerede som den 5. vang i dette 5-vangsbrug. Ud fra brugeragerfordelingen fremgår det helt klart, at Ll. Købelev var en integreret del af St. Købelevs 5-vangsbrug. Som landbrugshistoriker har jeg ikke

Vang	Afgrøde	Opmålings- område	Brugeragre St. Købelev	Brugeragre Ll. Købelev
Lammehave	Rug/hvede	ST.KØBELEV	49	16
Ll. Lammehave	Byg/havre	ST.KØBELEV	34	23
Gåseagermark	Ærter/vikker	ST.KØBELEV	97	54
Møllemark	Hvile	ST.KØBELEV	96	41
Selsmose	Byg/havre	LL.KØBELEV	86	48
			372	182

Fig. 4. St. Købelevs 5-vangsbrug. Tabellen giver en oversigt over, hvilke vange, som hørte under St. Købelev, hvilke afgrøder de bar i 1682, hvilke opmålingsområder de lå under, og hvor mange agre de to byer St. og Ll. Købelev havde i alle 5 vange. Således blev der i Selsmose vang, liggende i LL. KØBELEV opmålingsdistrikt, avlet byg og havre. I vangen havde St. Købelev 86 agre, Ll. Købelev 48 agre.

kunnet undgå at tænke på det senere kobbeltbrug med denne afgrøderotation i 2 gange 4 afgrøder og 1 års hvile. Bortset fra den uregelmæssige jordfordeling minder et sådant rotationsmønster om en afgrøderotation i 8-10 kobler.²⁶

Eftersom MBs beskrivelse af forholdene er særdeles mangelfulde, hvad den geografiske placering af vange og åse angår, og dette desværre ikke kan rekonstrueres ved hjælp af marknavne på udskiftningskort, må det antages, at de opmålte bydele var afgrænset af vangegærder, ikke mindst fordi opmålingen blev foretaget vang for vang. Denne antagelse falder i tråd med citatet i overskriften og bekræftes til fulde af Ole Widdings beskrivelse af de karakteristiske radiale vangegærder (jf. ovenfor). Vi må altså forestille os et landskab inddelt i *fælles vange*, hvor

landsbyerne dannede knudepunkterne på dette »Skaktavl«. Bo Fritzboegers undersøgelse af vangelag på Sjælland viser eksempler på, hvordan et kulturlandskab i vangelag så ud,²⁷ og Fritzboeger gør opmærksom på, at byernes placering i forhold til landbrugsjorden ændres radikalt, alt efter om den anskues fra agerbrugets eller kvægholdets synsvinkel. I det første tilfælde ligger byerne – mere eller mindre – centralt i landbrugsområdet, mens de set fra husdyrholdets side ligger i randen af det fælles græsningsområde.²⁸

Denne iagttagelse passer formentlig til forholdene i Købelev sogn efter kvægholdets synsvinkel. Men efter agerbrugets synsvinkel lå landsbyerne efter alt at dømme heller ikke centralt i Købelev sogn 1682. Agerjorden til den enkelte landsby lå tilsyneladende spredt ud over det meste af

Nis mons'ns treding

Skovbølle
 Jep Borup

xix 1/2 1/2
 1 hængsel
 1 lam
 1/2 sk 1/2 ke ungh
 1/2 ke hunde
 1 ke vov
 1/2
 1/2 sk and
 1/2 fangs
 1/2 vof
 1/2 hængsel
 1/2 1/2 1/2 1/2 1/2
 1/2 sk byst
 1/2 sk and
 1 ysteband
 1/2 sk and

Skall ing monny end
 om endis yast y lam

Lassmus Esbornys

xix 1/2 1/2
 1 hængsel
 1 lam
 1/2 sk 1/2 ke ungh
 1/2 ke 1/2 ke hunde
 1 ke vov
 1/2
 1/2 sk and
 1/2 fangs
 1/2 vof
 1/2 hængsel
 1/2 1/2 1/2 1/2 1/2
 1/2 sk byst
 1/2 sk and
 1 ysteband
 1/2 sk and

Skall monny hængsel
 end om endis yast
 1/2 lam

Fig. 5. Halsted Kloster lens jordebog 1608-09. Denne første side i fortegnelsen over landgildeydelseerne i Nis Mons' treding begynder registreringen i Skovbølle, men samtlige byer i Købelev sogn er nævnt under denne treding. Rigsarkivet.

sognet – ialtfald lå den spredt i de 4 bydeles vange. Men byernes placering rundt om de fælles vange til husdyrbruget – som trods alt udgjorde den hyppigste anvendelse²⁹ – stemmer også udmærket overens med en tese om, hvad den lollandske treding er »für ein Ding«: Nemlig en sådan fælles vang. Det komplicerede fællesskab kan derfor have haft tredingen som den samlende enhed i landskabet. Tredingen har i så fald først og fremmest landbrugsmæssig funktion.

Den lollandske treding optræder i jordebøger, hvor den bærer et personnavn, som f.eks. Nis Mons' treding (se illustration) i Halsted Kloster Lens Jordebog,³⁰ og tredingen optrådte her som en administrativ enhed i jordebogen. Det mærkelige var, at en sådan treding kunne dele en landsby, omfatte bønder fra forskellige landsbyer, ja, sågar bønder fra forskellige sogne.³¹

I Nis Mons' treding nævnes samtlige byer i Købelev sogn, og han sidder selv på den tredje gård på listen, der omfatter 47 gårde, nogle huse og »en tømmermands mands jord i Vindeby«.

Bent Jørgensen omtaler tredingen som administrativ enhed og understreger, at betegnelsen ikke nødvendigvis refererer til betydningen: En tredjedel.³²

Opfattes den lollandske treding som en fælles vang mellem byer, får mange ubesvarede spørgsmål en naturlig forklaring. I så fald er der intet mærkeligt i, at en bys gårde

optræder i flere tredinger, at flere byer registreres i én og samme treding og at tredingen overskrider sognegrænser. Et teoretisk bud på, hvordan opdelingen i tredinger (= de fælles vange) kan have været i Købelev sogn under 3-vangsbrug vises nedenfor i Fig. 6. Udgangspunktet har været de mulige radiale vangegærder (Fig. 6a), hvor den teoretiske løsning (Fig. 6b) indebærer, at der er fælles afgrøderotation og dermed vangelag mellem byerne.

Dette bud på tredingen kan også være en del af forklaringen på, hvorfor der er en blandet jordfordeling mellem flere byer i en enkelt vang, men den rummer tillige en indlysende forklaring på, hvorfor der kan optræde tofter til flere byer indenfor en enkelt vang.³³

Endelig kan dette også være en af grundene til, at bondeslægter registreres under forskellige bynavne over tid. Fra begyndelsen af 1600-tallet kan familierne Rafft, Hindtze og Gammel følges i jordebøger/matrikler til opmålingen i 1682. Rafft-familien registreres først i Skovbølle og St. Købelev, siden i Skovbølle og Rolykke og i 1682 kun i Rolykke. Noget lignende gør sig gældende for de andre familier, men dette kan selvsagt også have andre årsager.³⁴ Den gamle »*Thredings Jordbog*« fra Haldsted kloster len 1641-42 (se illustration) var måske indrettet efter de gamle fællesvangegrænser i sin registrering, vi har blot ikke mulighed for at efterkontrollere det.

Fig. 6a. Mulighederne for radiale vangegærder i Købelev sogn. De radiale vangegærder vil kunne gå fra bykerne til bykerne (se signaturforklaring). Der er også mulighed for, at vangegærderne kan gå videre til landsbyer uden for sognet (den senere sognegrænse er markeret). Kortet angiver kun mulighederne, idet pointen jo er at undgå at sætte flere gærder end nødvendigt.

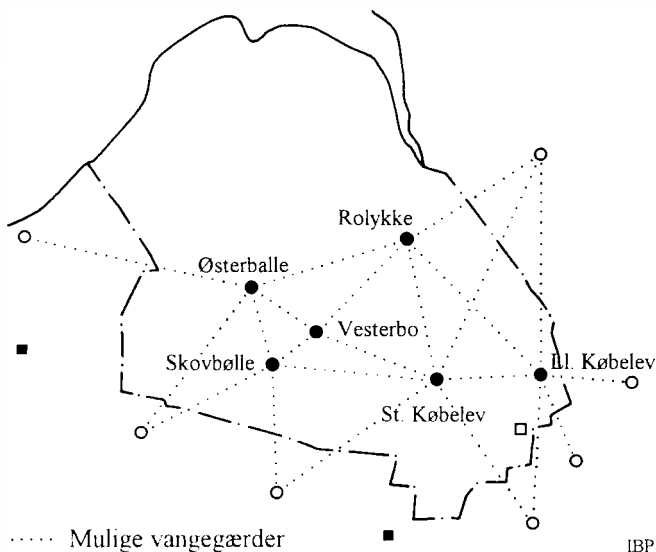

Fig. 6b. Eksempel på vangegærder i 3-vangsbrug i vangelag i Købelev sogn. På tegningen er med små tal angivet de enkelte 3-vangsbrugs rotationsmønstre, mens de store tal angiver fælles vange på det samme trin i rotationen. Den grå polygon med stort 2-tal mellem Skovbølle, Østerballe, Vesterbo, St. Købelev og en uden-sogns landsby markerer således en fælles vang med samme afgrøde. Polygonens omkreds markerer de (få) nødvendige vangegærder.

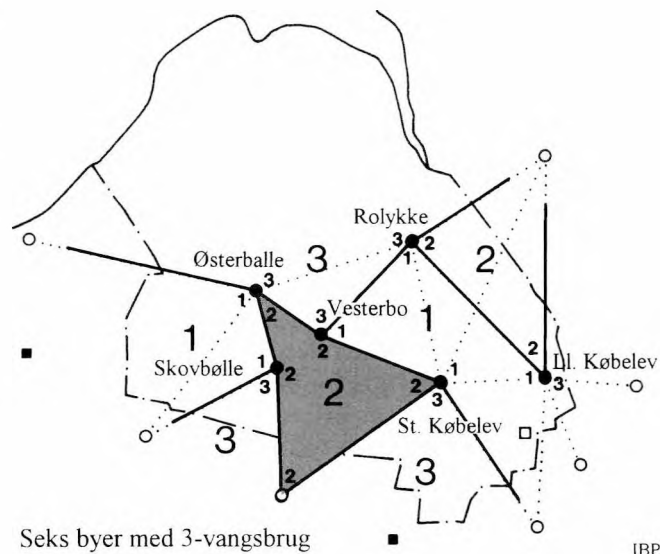

Fig. 7. Halsted Klosters lens jordebog 1641-42. Selv på titelbladet indgår begrebet treding. Rigsarkivet.

Sammenfattende må Købelev sogn regnes for et område med et vidt forgrenet fællesskab, hvor jord-, dyrknings-, og græsningsfællesskabet i vangelaget strakte sig fra den enkelte landsby til såvel sognet som udensogns landsbyer. Den overordnede organisation var velordnet: Sognet rummede tre dyrkningssystemer med gensidigt tilpasset afgrøderotation og lå i vangelag med de om-

kringliggende landsbyer. Men i detaljen, nemlig fordelingen af brugeragre til hver gård, synes alt at være uorganiseret. Jordfordelingen var fuldstændig uregelmæssig både med hensyn til tilhørsforholdet til gårde og de enkelte brugeragres størrelse i forhold til hinanden.

Der var så sandelig tale om et kompliceret fællesskab, som Ole Widding kaldte det.

I dette stærkt organiserede landbrug er det en kilde til undren, at jordfordelingen tilsyneladende var fuldstændig uorganiseret ved opmålingen i 1682.

Bønders selvbestemmelse

Før opmålingen i 1682 kan der næppe herske tvivl om, at kun bønderne vidste, hvilke brugeragre der hørte til hvilke gårde i Købelev sogn. Men havde de haft indflydelse på denne uregelmæssige jordfordeling? Svaret på dette spørgsmål hænger nøje sammen med opfattelsen af bonden og opfattelsen af bønders evne til at samarbejde om forandring indenfor dyrkningsfællesskabet.

Holder vi os til de lollandske forhold, er det en fremherskende opfattelse, at den uregelmæssige jordfordeling er et levn fra en oprindelig, ureguleret jordfordeling blandt selvejerbønder, og at uregelmæssigheden er tiltaget på grund af køb, salg, arveskifte m.m. gennem århundreder.³⁵ Med andre ord: Den uregelmæssige jordfordeling hørte til de

grundlæggende vilkår, som bønderne i 1600-tallet havde overtaget.

Opfattelsen af handlefrihed hos fortidens selvejerbønder contra bundetheden hos de senere fæstebønder i dyrkningsfællesskab er for nylig blevet genfremsat af Steffen Hahnemann, som ud fra sin teori om bolinddelingen konkluderer: »*Før eller med solskiftets indførelse må der være sket et afgørende kulturelt skift. De gamle fordelingsenheder mister deres betydning, samtidig med at landsbyen mister sin høje grad af selvstændighed og integration.*«³⁶

Denne opfattelse hviler hovedsageligt på en undersøgelse af det uregelmæssige landskifte på Endelave,³⁷ – en jordfordeling der i mangt og meget ligner jordfordelingen i Købelev sogn. Da Hahnemann mener, at de gamle fordelingsenheder fra tidlig middelalder rent undtagelsesvis stadig er i funktion på Endelave på MBs tid, og bønderne dermed stadig har en vis dispositionsret over jorden, kunne det samme gøre sig gældende for Købelev sogn på grund af lighederne i jordfordelingen. Men den generelle opfattelse af bønderne og deres selvbestemmelse er i så fald givet på forhånd: De har mistet deres selvstændighed og får den først igen ved udskiftningen.³⁸ Thorkil Kærsgaards disputats om det danske landbrug³⁹ er en kraftig protest imod denne holdning, idet han argumenterer for, at det er i landsbyfællesskabet, vi kan finde roden til en bæredygtig udvikling.

Forholdene i Købelev sogn må ses som en bekræftelse på, at det var muligt at gennemføre fornyelser indenfor landsbyfællesskabets rammer, og der rejser sig derfor det spørgsmål, om den uregelmæssige jordfordeling kunne skyldes denne fornyelse – eller om den blot var et levn fra gamle dage. Men spørgsmålet om selvbestemmelse hænger også sammen med, hvorvidt det var bønderne selv eller godsejeren, der tog initiativet til forandringen. Inspirationen fra Mecklenburg kan være kommet »ovenfra« via Frederik IIs enke, Sophie af Mecklenburg, som havde Lolland og Falster som livgeding. Men under alle omstændigheder må bønderne selv have stået for den praktiske udførelse af omlægningen til 4- og 5-vangsbrug, – med bibeholdelse af deres gamle vangelag. Det forekommer derfor nok så sandsynligt, at bønderne også selv har besluttet, hvordan det nye rotationsmønster skulle indrettes, for at det kunne fungere sammen med de omliggende landsbyer.

Spørgsmålet om bøndernes selvbestemmelsesret i landsbyfællesskaber er diskuteret af økonomen Carl J. Dahlman,⁴⁰ som eftertrykkeligt rammer en pæl igennem myten om »den dumme bonde«. Dahlman tager udgangspunkt i de engelske dyrkningssystemer – hvoraf nogle jo engang var danske – og han ser disse fælles dyrkningssystemer som de første kollektive økonomiske institutioner, oprettet ud fra velovervejede

økonomiske betragtninger. I Dahlmans argumentation var en af dyrkningsfællesskabets største fordele, at investeringer og omkostninger af forskellig art kunne holdes nede på et minimum. Han taler også om fæstebønders ejendomsret forstået på den måde, at selv om bonden er fæstebonde, disponerer han frit over jordens drift.

Der skulle derfor – teoretisk set – ikke være noget til hinder for, at bønderne i Købelev (og omliggende sogne) også selv har taget initiativet til at ændre deres vangebrug, fordi dette i allerhøjeste grad handlede om selve driften. Hvis man – ligesom Dahlman – mener, at bønderne anvendte deres sunde fornuft, forekommer det dog højst besynderligt, at jordfordelingen var så uregelmæssig. Brugeragrene til den enkelte gård lå tilsyneladende i så spredt uorden rundt i sognet, at det forekommer utroligt, at den enkelte bonde kunne holde rede på, hvor hans 48 eller 66 stykker jord var beliggende. Det er så meget mere mærkeligt, fordi dyrkningssystemerne i andre henseender var så velregulerede og fint afstemte efter hinanden.

Overordnet set synes der kun at være 2 forklaringer på uregelmæssigheden:

1. Bønderne havde overtaget en uregelmæssig jordfordeling og ændrede ikke på denne ved fornyelsen af vangebruget
2. Fornyelsen nødvendiggjorde en så

gennemgribende ændring af jordfordelingen, at den for udenforstående fremstod som uregelmæssig.

Det er min tese, at det sidste er tilfældet, og jeg skal forsøge at forklare, hvordan dette kan hænge sammen.

Samspillet mellem vangelag og landskifte ved ændring af afgrøderotation

Indenfor dansk landbrugshistorie er det sjældent, at den gensidige påvirkning mellem dyrkningssystemernes og landsbyfællesskabets forskellige elementer diskuteres, hvorimod der er tradition for dette i Storbritannien.⁴¹

Her tænkes f.eks. på diskussionen om, hvilke elementer der er nødvendige for, at et dyrkningssystem regnes for fuldt udviklet. Eller på diskussionen om, i hvilken rækkefølge de forskellige elementer opstod,⁴² og om de var uafhængige af hinanden⁴³ (jf. Ole Widdings omtale af fællesskabets forskellige sider).

Det fremgår af sammenhængen af Karl-Erik Frandsens undersøgelse af de danske dyrkningssystemer,⁴⁴ at landskiftet i princippet er uafhængigt af såvel dyrkningssystem som afgrøderotation og vangelag. Hvis landsbygårdenes jorder er nogenlunde jævnt fordelt i bymarken, kan vangegærdernes placering derfor vælges frit. Indgår nogle byer derimod i vangelag, må gærdernes placering tilpasses gensidigt byerne imellem.

Som det ofte er påpeget kan landsbyer med forskelligt rotationsmønster – f. eks. 2- og 3-vangsbrug – ikke indgå i vangelag med hinanden. Forskelle mellem dyrkningssystemers afgrøderotation – som oftest afspejlet i antallet af vange – kan altså udelukke deltagelse i vangelag. Vangelag skaber derfor en gensidig afhængighed mellem byer, hvad angår vangegærdernes placering og arten af vangebrug.

Når selve landskiftet er uafhængigt af dyrkningssystemer og vangelag, hvordan kan det da være, at jeg mener, at ændring af *dyrkningssystemer i vangelag* kan påvirke landskiftet? Det skyldes først og fremmest, at relationerne mellem forskellige typer vangebrug er forskellige alt efter, om der er tale om 3-, 4- eller 5 vangsbrug. Teoretisk set vil der indgå et forskelligt antal byer rundt om én bys dyrkningssystem, alt efter antallet af vange, – hvilket jo egentlig er indlysende.⁴⁵ Derfor skal der ikke blot flyttes vangegærder og/eller indsættes nye ved indførelse af en ekstra vange, men hele organiseringen af et nyt rotationsmønster vil ændre relationerne mellem byerne af denne simple grund. Kort sagt: Netværket af vangegærder skal ændres radikalt ved ændring af afgrøderotationen i vangelag. Der skal simpelthen skabes et nyt mønster.

For det andet kan en sådan ændring medføre, at byer slår sig sammen i et enkelt dyrkningssystem, hvilket må være tilfældet i Købelev

sogn, da de 6 landsbyer tilsammen har tre 5-vangsbrug i 1682 (tesen om forandringen begrundes nedenfor). Det er højst tænkeligt, at grunden til sammenlægning er motiveret i behovet for store fælles græsningssområder, som jo netop er en af vangelagets fordele. En anden er som nævnt, at behovet for arbejdskraft og gærdemateriale til den nødvendige indhegning holdes på et minimum. Begge disse fordele mindskes betydeligt, hvis hver enkelt by opretter fem vange i stedet for tre, for i så fald ville de skabe et mere »fintmasket« net af vangegærder, og dermed mindre fællesområder. Det er især sammenlægningen af vangebrug, der gør mageskifter af jord mellem byernes gårde nødvendig, idet det jo kun er centrene for disse 5-vangsbrug, der har den »ægte« afgrøderotation. Byer, som har tilsluttet sig en anden bys vangebrug, må (næsten uundgåeligt) være placeret »ude på marken«, hvor nogle af afgrøderne – i den enkelte sæson – kun vil ligge til den anden by, hvis der ikke foretages et mageskifte. Med andre ord: Hvis den tilsluttede by har sine jorder omkring byen, må den mageskifte nogle af disse for at kunne dyrke alle typer af afgrøder i det fælles 5-vangsbrug. Her spiller graden af den såkaldte dyrkningstvang selvsagt en betydelig rolle.

I det følgende skal skitseres, hvordan Købelev sogns 82 bønder – samt udensogns bønder – sandsynligvis fornyede området landbrug fra 3-

vangsbrug til 4-vangsbrug og senere til 5-vangsbrug.

Fornyelsen af vangebruget i Købelev sogn

Udviklingen af vangebrug menes generelt set at være foregået ved udvidelse af vangenenes antal, omend eksempler på det modsatte kan påvises. De oprindelige vangebrug kan også have haft et forskelligt antal vange i forskellige regioner, men vi kan konstatere, at 3-vangsbruget var det mest udbredte dyrkningssystem i Østjylland og på øerne ved opmålingen til Christian 5.s matrikel i 1681-83.⁴⁶

Hypotesen går i korthed ud på, at vangebruget blev ændret 2 gange:

1. ændring: Seks 3-vangsbrug med 18 vange blev ændret til fire 4-vangsbrug med 16 vange.
2. ændring: Fire 4-vangsbrug blev ændret til tre 5-vangsbrug, som i 1682 havde 17 vange tilsammen (MB).

Det samlede antal vange har på denne måde været næsten konstant, men disse ændringer har haft en langt større konsekvens. Ved den første ændring skulle to selvstændige vangebrug nedlægges, og ved den anden måtte endnu et selvstændigt vangebrug opløses. Vangegærder skulle fjernes og sættes op på andre steder på grund af den ændrede afgrøderotation, og det blev nødvendigt at mageskifte jord.

Tesen går kort sagt ud på, at det var ændring af vangebrug i vangelag, der medførte et uregelmæssigt landskifte i Købelev sogn.

Det oprindelige 3-vangsbrug

Tesen forudsætter, at de oprindelige 3-vangsbrug i Købelev sogn lignede andre kendte 3-vangsbrug, nemlig ved at hver landsby havde sin egen bymark omkring byen. Dette skal forstås på den måde, at der højst var sammenblanding mellem byernes agre, hvor de enkelte bymarker »grænsede« op til hinanden på grund af de manglende byskel, som igen skyldtes vangelaget. Sådanne flydende grænser, hvor byernes agre fletter sig ind i hinanden beskriver Ole Widding som aftrappede grænser,⁴⁷ men sådanne »trapper« forhindrede ikke nødvendigvis den enkelte by i at have sine jorder samlet.

Hver enkelt by kan ligeledes have haft sit eget regelmæssige landskifte, og landskabets grænser (vange-gærder) kunne for eksempel have set ud som Fig. 6b, der viser seks 3-vangsbrug i vangelag.

Blot fordi 3-vangsbrug var almindeligt på MBs tid, kan vi ikke gå ud fra, at alle landsbyer engang har haft 3-vangsbrug. Begrundelsen for, at der på et tidligere tidspunkt har været 3-vangsbrug i Købelev sogn, kan findes i jordfordelingen i MB mellem St. og Ll. Købelev (se fig. 4). Af denne fremgår det, at bydelen LL. KØBELEV udgør den femte vang i St. Købelevs 5-vangsbrug, og efter-

som den ene vang i ST. KØBELEV er delt ved overgangen til 5-vangsbrug (omtales nedenfor), må vangen fra LL. KØBELEV på et tidspunkt have udgjort den fjerde vang i et 4-vangsbrug. Hvis begge landsbyer på et tidligere tidspunkt har haft et selvstændigt vangebrug, må St. Købelevs vangebrug følgelig have været et 3-vangsbrug. Dette har ikke nødvendigvis gjort sig gældende for Ll. Købelev, da »øer« af 1-vangsbrug fandtes på Lolland,⁴⁸ men på grund af vangelaget er det sandsynligt, at LL. KØBELEV's eneste vang tidligere var opdelt i tre vange.

Marknavnestoffet kunne tyde på, at også Rolykke på et tidligere stadium har haft 3-vangsbrug. De opmålte vange under ROLYKKE-området er benævnt efter verdenshjørnerne med Østermark, Nørremark og Søndermark samt en Mellemmark. At det fjerde verdenshjørne ikke er taget i brug til den fjerde mark (= vang) kunne tolkes derhen, at Mellemmarken er etableret på et senere tidspunkt, nemlig ved overgang til 4-vangsbrug. Den er registreret mellem Nørre- og Søndermark i MB, og i disse to vange er marknavnestoffet et indicium for ændringer. Således er der to »Røttelande«, et »Almind Skifte« og en »Nymarck« blandt åsene i Nørremark. Disse navne tyder på nyrydning, eventuelt af en tidligere alminding i den nordre del af sognet. Det vides selvsagt ikke, om denne forandring står i forbindelse med en omlægning af vangebruget i Rolykke,

men det er en mulighed. I Søndermark kaldes en ås »*Kiøbeløf Ny Skifte*« og efter denne står der i MB: »*Ende paa Lille Kiøbeløf marck*«. Dette må undre, når området her er registreret under ROLYKKE, men det er formentlig karakteristisk for en region med fællesvange. Ellers er det formentlig endnu et eksempel på opmålerens problemer med jordens registrering. Under alle omstændigheder må »*Kiøbeløf Ny Skifte*« betragtes som en forandring, og denne ås indeholder brugeragre til fem af byerne. Forandringer i Rolykke omtales ikke direkte i MB, til gengæld oplyses det, at »*Rolykke by hafver sine Marker tilfellis med omliggende Byer...*«

Ændring til 4-vangsbrug

Forandringen til fire 4-vangsbrug betød, at to byer måtte opgive deres eget dyrkningssystem og lade deres jorder indgå i en anden bys 4-vangsbrug, og vi kender med al sandsynlighed den ene: Ll. Købelev. En sådan sammenlægning betyder, at byernes jorder må blandes for at det nye 4-vangsbrug kan udnyttes rimeligt af begge parter. For Ll. Købelevs vedkommende måtte dette foregå ved, at Ll. Købelevs bønder mageskiftede sig til jord i St. Købelevs vange, hvorved begge byers landskifter blev forandret – og blendedes.

Fig. 4 ovenfor viser, at St. og Ll. Købelevs jord er blandet omtrent i forholdet 2:1 (ud fra antallet af brugeragre) i bydelene ST. og LL. KØBE-

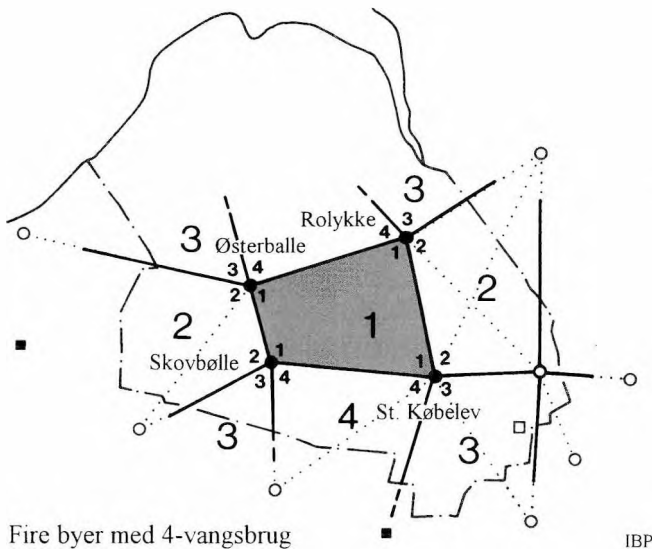

Fig. 8. Eksempel på vangegærder i 4-vangsbrug i vangelag i Købelev sogn. Dette konstruerede eksempel viser den tænkte udvikling fra Fig. 6b. Det ændrede rotationsmønster betyder, at grænserne for de fælles vange må flyttes. Den grå polygon med stort 1-tal mellem Skovbølle, Østerballe, Rolykke og St. Købelev markerer, at der er samme afgrøde. Tilsvarende fælles vange uden om den grå polygon er skitseret, ligesom de fælles afgrøder er markeret med store tal.

LEV. Dette gør sig også gældende i ROLYKKE, men ikke i SKOVBØLLE.⁴⁹ Jordfordelingen peger entydigt på, at Ll. Købelev er trådt ind i St. Købelevs dyrkningssystem.

Den anden by, som må opgive sit eget dyrkningssystem, kan have været Vesterbo. I alt fald passer denne antagelse udmærket med det ganske anderledes rotationsmønster, der måtte etableres for at bibeholde vangelaget. Dette kunne se ud som Fig. 8, som viser 4-vangsbrug i vangelag.

Vesterbo måtte ifølge denne hypotese mageskifte jord med Østerballe, og rent principielt var forandringen den samme som for Ll. og St. Købelev. Men omlægningen af vangegær-

der betyder, at Rolykke meget vel kan have været involveret i mageskifterne, som det antydes af de nye vanges placering på Fig. 8. Eftersom hverken Vesterbo eller Østerballe var repræsenteret med »egne bydele« på opmålingstidspunktet, kan dette mageskifte ikke sandsynliggøres som for St. og Ll. Købelevs vedkommende.

De fire 4-vangsbrug fik på denne måde centre i byerne St. Købelev, Rolykke, Østerballe og Skovbølle.

Ændring til 5-vangsbrug

Overgangen fra 4- til 5-vangsbrug fremgår af MB, hvor det om Lille Lammehave oplyses, at den sås som én mark og jord med Lammehave vangen og »hafuer huilet huert 4de

Aar men nu huiler den for huert 5te aar«.

Forandringen til tre 5-vangsbrug betød, at endnu en by måtte opgive sit eget dyrkningssystem, og forholdene i 1682 tyder på, at det blev Østerballe. Som nævnt havde hverken Vesterbo eller Østerballe status som opmålingsområde i 1682, men de var registreret under bydele med de andre landsbyers navn. Geografisk set lå de nærmest ved Skovbølle og SKOVBØLLE-området indeholder da også åsene »Østerballe Toffteskifte«, *Westerboe Tofft* og »*Skifte paa Vesterbo*«. Disse marknavne peger på bebyggelsernes placering, og dette betyder, at de to byer i MBs registrering hørte under SKOVBØLLE. Dette kan fortolkes derhen, at byerne hørte under Skovbølles vangebrug.

Konsekvensen af overgangen til 5-vangsbrug var, at begge byer måtte mageskifte jord med Skovbølle, – og sandsynligvis også med de andre byer i sognet, fordi der igen skete en ændring af de fælles vange og i rotationsmønstret.

Dette kan desværre ikke begrundes i registreringen i 1682, fordi oplysningerne ikke er tilstrækkelige til at vangenens placering og dermed vangegrænserne kan rekonstrueres.

I SKOVBØLLE-området er der også tegn på deling af en vang, idet der findes både »*Kiæve Haarmark*« og »*Schoubølle Kiewe Mark*«, som »*hører till Nest forr staaende*« (MB). Vangebruget her udmærker sig i

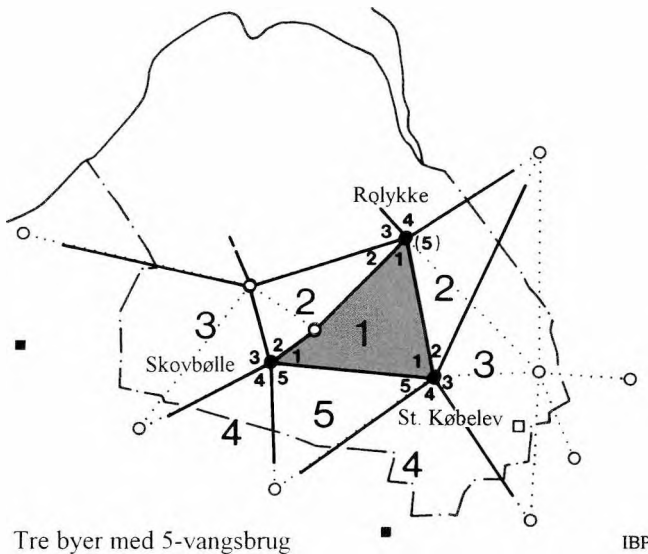
øvrigt ved at have syv vange, men det er ikke nødvendigvis en hindring for, at afgrøderotationen er 5-årig.⁵⁰

Det gennemsnitlige antal vange pr. by er her næsten det samme for Købelevbyerne med 2 1/2, hvor byerne her har 2 1/3. Om der er tale om 7- eller 5-vangsbrug kan ikke dokumenteres, fordi MB bliver mere og mere karrig med oplysninger, efterhånden som opmålingen af sognet skrider frem: Besåningsforhold for SKOVBØLLE-områdets vange mangler aldeles. Man der kan næsten kun være tale om 5-vangsbrug på grund af jordfællesskabet og vangelaget med sognets øvrige byer.

Kun en enkelt oplysning i MB røber, at vangelaget overskrider en sognegrænse: »*Saaes tillige med Fellid-schiff udj Windeby Sognemarch...*« Til gengæld er jordfællesskabet med de omkringliggende udensogns landsbyers bønder – som har 181 brugeragre i Købelev sognemark – et sikkert tegn på byernes komplicerede fællesskab.

Nedenstående skitse, fig. 9 over Købelev sogns 5-vangsbrug i 1682, er derfor lige så hypotetisk som skitserne over de tidligere dyrkningssystemer, men de viste centre for 5-vangsbrug, St. Købelev, Rolykke og Skovbølle, er i overensstemmelse med MB.

Det turde være fremgået, at ændring af dyrkningssystemer under vangelag, kan være en tvingende årsag til, at gårde fra forskellige byer har deres jorder liggende blandet

Tre byer med 5-vangbrug

IBP

Fig. 9. Eksempel på vangeværder i 5-vangbrug i vangelag i Købelev sogn baseret på markbogen 1682. Vangeværderne er hypotetiske, da oplysningerne i denne er for mangelfulde. Signaturerne er som på Fig. 8. En fælles vang er mellem Skovbølle, Rolykke og St. Købelev. Det samlede rotationsmønster kan dog ikke gå op i en højere enhed.

mellem hinanden på en måde, der giver et uregelmæssigt landskifte.

Kan forandringerne af vangebruget dateres?

På grund af vangelaget, som formentlig er indført sammen med vangebruget,⁵¹ må det antages, at de deltagende byer har haft samme rotationsmønster på samme tidspunkt. Dette har som konsekvens, at forandring til en anden type, må være foregået samtidigt. Henrik Larsen har foretaget omfattende undersøgelser af nabosognet Vindeby, og han nævner, at Vindeby i 1571 var opdelt i tre tredinger, mens præstens jord er registreret under fire marker. Ved en mageskiftebesigtigelse i 1608 hører der fem marker til byen.⁵²

Denne oplysning kan måske være

et fingerpeg om, at forandringen til 5-vangbrug på Vestlolland er sket mellem 1571 og 1608. Af Widdings senere undersøgelser af hele Lolland fremgår det, at et andet 4-vangbrug var eksisterende i 1492,⁵³ og Widdings undersøgelse af Købelevs nabosogn Vindeby viser, at 5-vangbruget er indført ved deling af en vang i 4-vangbruget. Denne fremgangsmåde svarer til indiciene fra Købelev sogn, hvor der som nævnt også var tegn på delte vange.

En forandring fra 3-vangbrug til 4-vangbrug – og senere til 5-vangbrug kan derfor ikke dokumenteres, men spredte oplysninger og antydninger i marknavnestoffet i MB peger på, at udviklingen frem til 5-vangbruget er sket i disse trin. Men selvom den trinvis udvikling ikke

kan dokumenteres, forekommer den sandsynlig og er som nævnt i overensstemmelse med den generelle antagelse om vangebrugs udviklingsmønstre.

Kan hypotesen om mageskifter bevises?

Forudsættes det, at hypotesen holder stik i store træk, skulle det – teoretisk set – være muligt at eftervise de nødvendige mageskifter i landskiftet i Købelev sognemark, men her spiller forstyrrende faktorer og fejlmuligheder ind. Der kan nævnes

1. Andre forandringer, som bevirkede overdragelse af jord mellem enkelte gårde.
2. Forskellige måder at mageskifte på.
3. Problemet med tilsvarende mageskifter med udensogns bønder, og endelig:
4. At forudsætningerne om begyndelsesstadiet ikke er rigtige.
5. Den største forhindring er det store antal kombinationsmuligheder for mageskifte, som 82 gårde samt udensogns gårde og 3639 brugeragre giver.

Der skal – kort sagt – opstilles teorier over, hvilke regler der kan have været fulgt, og hver af disse teorier skulle efterprøves for at se, om det uregelmæssige landskifte i virkeligheden rummer en systematik, fordi en eventuel systematik må være af en sådan art, at den ikke er umiddel-

bart gennemskuelig. Et sådant arbejde er helt uoverkommeligt.

De forstyrrende faktorer skal kort kommenteres nedenfor:

1. En komplet undersøgelse af landskiftet i bydelen LL. KØBELEV viser, at den enkelte gårds brugeragre ikke er videreført samlet fra den tidligere bruger til brugeren i 1682: Enkelte brugeragre »har flyttet gård«. Der viser sig en tendens til, at »gårde ved magt« har overtaget nogle af de mindre heldige bønders jorder. Således er herredsfogeden, Niels Steffensen på Glostrupgård, efter alt at dømme involveret i 4 af de 10 tilfælde, hvor brugeragre er overført til en anden gård.⁵⁴ I sognet som helhed viser MB også eksempler på, at en bonde har både agre til egen gård og til en anden gård, og der optræder således både deling og sammenlægning af gårde ved udveksling af et antal brugeragre.
2. Som nævnt kan der opstilles teorier over, hvorledes et mageskifte er foregået, idet vi er afskåret fra at vide, om de formodede mageskifter er sket på for eksempel kollektiv eller individuel basis – eller eventuelt som et kompromis: I lægd. Den århundredgamle boldiskussion lader formode, at den mest sandsynlige løsning er, at mageskifte mellem byer er foregået i (overskuelige) lægd. Denne mulighed diskuteres nærmere nedenfor. Under alle omstændigheder er begrebet bol bevaret i Købelev

Fig. 10. Boelsvej i Købelev. Udtrykket bol (eller boel) er ældgammelt og optræder i det første danske dokument fra 1085. Dets betydning er omdiskuteret ligeledes dets forbindelse med den regelmæssige landskiftetype bolskifte. Set i denne sammenhæng er det pudsigt, at Købelev sogn i år 2000 har et vejskilt med navnet »Boelsvej«, især fordi Lolland var domineret af uregelmæssige landskifter, ikke af bolskifter. Gurli Thuneby fot.

sogn: Den dag i dag kan man finde Boelsvej (se illustration), men dette kan naturligvis skyldes ganske andre omstændigheder.

3. Mageskifter med udensogns bønder komplicerer selvsagt analysen af, hvorledes mageskifter kan være foregået. Dels fordi kombinationsmulighederne bliver betragteligt flere, når knapt 50 % flere brugere involveres, dels fordi disse indtager en særstilling med et forholdsvis ringe antal brugeragre i forhold

til Købelev sogns egne bønder. Jeg skal alligevel give et bud på, hvordan mageskiftet principielt er foregået på trods af

4. Mulige forkerte forudsætninger og
5. Det store antal kombinationsmuligheder.

Kan agerfordelingen 1682 afsløre tidligere forhold?

Et bekræftende svar på dette spørgsmål udgør groft sagt landskifteanaly-

sens eksistensberettigelse. Det bud, der gives her, har udelukkende fundet inspiration i Købelev sogns fordeling af brugeragre, – altså i det uregelmæssige landskifte.

Den fremsatte tese hviler på forskellige iagttagelser af denne uregelmæssige fordeling, som hverken viser gentagelse eller gruppering. Til gengæld synes der at tegne sig andre mønstre, således at grupper af gårde har agre liggende ved siden af andre grupper af gårde – dog i forskellige kombinationer. Dette kunne give mistanke om, at mageskiftet mellem byer var foregået efter lægd-princippet.

Som det fremgår af Fig. 1 af solskifte og bolskifte er det første skridt i landskifteanalyse en undersøgelse af, hvilke gårde der har agre liggende ved siden af hinanden. Hermed afgøres det, om der er tale om fast rækkefølge, gruppering eller om landskiftet er uregelmæssigt. Efter dette kriterium har landsbyerne hver især – i alle fire bydele – ganske afgjort uregelmæssigt landskifte, idet alle mulige kombinationer af sammenliggende agre tilhørende gårde indenfor den enkelte landsby er undersøgt.

På grund af det store antal kombinationsmuligheder mellem samtlige 82 gårde i sognet – som tilmed optræder i 4 bydele – er samtlige *kombinationsmuligheder landsbyer imellem* kun undersøgt i få tilfælde, men disse synes til gengæld at pege på, at landskiftet slet ikke er så uregelmæssigt, som det virker.

Jeg har valgt at undersøge Vester-

bo i forhold til andre byer, dels fordi jeg antager, at denne landsby måtte opgive sit eget dyrkningssystem allerede ved overgangen til 4-vangsbrug, dels fordi den havde et passende antal gårde (Ll. Købelev var for lille). Det er undersøgt, hvor mange gange Vesterbos gårde havde agre liggende ved siden af gårdene fra de to største byer i sognet, Rolykke og Skovbølle, i »deres egne bydele«.

For at undgå forveksling er gårdenes numre i MB ikke anvendt, da hver bys gårde er nummeret fra nr. 1 og opefter, alle gårde optræder derfor med forskelligt nummer i skemaerne.

Eftersom Rolykke består af 25 gårde og Vesterbo af 13 gårde er antallet af kombinationsmuligheder højt, da gårdene typisk havde omkring 40 agre hver. Men alle muligheder er undersøgt, og resultater viser 54 forskellige kombinationer, hvor enkelte optrådte mere end én gang. Af de 165 brugeragre, som Vesterbo havde i ROLYKKE, optrådte altså 54 forskellige sammenstillinger med brugeragre fra Rolykkes gårde.

Derefter er der set på, hvordan de anvendte kombinationer fordeler sig mellem gårdene fra de to byer. De danner ikke noget overskueligt mønster, når de vises samlet i et skema, men hvis der ses på enkelte grupper af Vesterbogårde i forhold til Rolykkegårde, synes der at tegne sig bestemte mønstre. Fire Vesterbogårde (12, 19, 23 og 24) optræder i halvdelen af kombinationerne, og de har brugeragre liggende ved siden af

Rolykkegårde nr.	Vesterbogårde		
25	12		
27			24
29			24
31		23	
34		19	
35	12	19	23
36			24
37			24
38	12	19	23
39		19	
41			24
42			24
43			24
44	12		
46	12	19	24
47	12	19	24
106	12	19	24

Fig. 11. Tabel over Vesterbo/Rolykke I. Hvilke gårde har agre liggende ved siden af hvilke gårde i landsbyens bymark? Dette er det første spørgsmål i landskifteanalyse. Landsbyen Vesterbo havde hverken egen bymark eller »egen bydel«: Vesterbogårdernes agre lå spredt i »andres bydele«. Her er spørgsmålet stillet for vesterbogårde og rolykkegårde i bydelen ROLYKKE. Oversigten viser halvdelen af de kombinationer, hvor en vesterbogård har en ager liggende ved siden af en rolykkegård. For denne halvdel tegner sig fire vesterbogårde (12, 19, 23 og 24). Tabellen er inddelt i tre grupper á 9 kombinationer, hvilket tydeliggør, at øverste og mellemste gruppe er en spejlvending af hinanden (med en enkelt undtagelse, den kursiverede 23). Dette tyder på en vis systematik, idet rolykkegårdene står i MBs nummerorden. Den nederste gruppe afviger herfra, men på en mere konsekvent måde: Hver af de tre vesterbogårde har en ager liggende ved siden af hver af de tre rolykkegårde.

Rolykkegårde som vist i tabellen, Fig. 11.

Disse 27 kombinationer kan betragtes som tre grupper med hver ni

kombinationer (afgrænset af stiplede linjer), som udviser en vis systematik. Den øverste og mellemste gruppe er et spejlbillede af hinanden (med

Rolykke- gårde nr.	Vesterbo- gårde	Rolykke- gårde nr.	Vesterbo- gårde		
26	15		25	13	
27		21	29		14
34	15	21	34		14
35	15	21	35		14
37	15		36	13	17,18
38		21	38		17
41	15	21	41	13	17,20
42	15		42		14
43		21	45		14
46	15	21			

Fig. 12. Tabel over Vesterbo/Rolykke II. Denne oversigt indeholder den anden halvdel af kombinationer mellem vesterbo- og rolykkegårde i bydelen ROLYKKE (jf. Fig. 11). Denne halvdel tegnes af 7 gårde (15, 21, 13, 14, 17, 18 og 20), som tilsyneladende danner 4 x 7 kombinationer (hvor den 28. kombination mangler). Det er svært at se et mønster for denne fordeling, men gårdene 15 og 21 optræder i præcis 7 kombinationer ligesom gårdene 12 og 19 i Fig. 11. Set samlet virker denne fordeling dog som en del af et overordnet system mellem Vesterbo og Rolykke.

den stiplede linje som akse) med en enkelt undtagelse: Gård nr. 23 har tilsyneladende taget nr. 24's plads i kombinationen med Rolykkegård nr. 31. Den nederste gruppe består af ni kombinationer mellem tre gårde fra den ene by og tre gårde fra den anden, hvor de tre Rolykkegårde danner gruppe med de samme tre Vesterbogårde. De resterende 27 kombinationer er vist i to kolonner, se Fig. 12.

De sidste 27 kombinationer kan betragtes som fire grupper med hver syv kombinationer bortset fra, at den fjerde gruppe (nederst til højre) kun består af seks kombinationer. Her

ses også en tendens til spejling mellem øverste og nederste grupper (med den stiplede linje som akse), omend den er mangelfuld. I den venstre kolonne skyldes dette tilsyneladende, at grupperne består af et ulige antal, hvorimod højre kolonne virker mere uregelmæssig.

Set samlet virker disse 54 kombinationer mellem de to byer for systematiske til at være et resultat af vilkårlige ændringer over tid, de virker snarere som en del af en samlet plan.

I SKOVBØLLE havde kun halvdel af Vesterbogårde (12 til 15 og 19 til 21) brugeragre liggende ved siden

af Skovbøllegårde. Skovbøllegårdene står også i nummerorden iflg. deres numre i MB. Den tilsyneladende tilfældige nummerorden i nedenstående tabel (Fig. 13) skyldes, at byens gårde er nummeret af mig efter deres første forekomst i landskiftet. Vester-

bo havde 102 brugeragre i SKOV-BØLLE og antallet af forskellige kombinationer med Skovbøllegårde var 42.

Kombinationerne viser en tendens til spejling imellem de syv første og de syv følgende Skovbøllegårde lige-

Skovbølle- gårde nr.	Vesterbogårde				
55	12	19	21	13	
75			15	13	
68		19		13	
81	12		15	13	
76			15	13	
77			15	13	
78	12		15	13	20
79	12		15	13	
58			15	13	
60		19	15	13	
67	12			13	
82			15		
63	12	19	15	13	
83			15	13	
56	12		15		
66	12		15	13	14

Fig. 13. Tabel over Vesterbo/Skovbølle. Denne oversigt indeholder samtlige kombinationer mellem vesterbogårde og skovbøllegårde i bydelen SKOV-BØLLE. Skovbøllegårdene står MBs nummerorden (trods nummereringen), så denne oversigt er opstillet ligesom for bydelen ROLYKKE (jf. tilsvarende kombinationer i ROLYKKE i Fig. 11 og 12). De forskellige kombinationer er delt op i tre grupper af de stiplede linjer for at understrege en (tilnærmelsesvis) spejling mellem øverste og mellemste gruppe. Som det ses har kun 7 vesterbogårde agre i dette område, men der er alligevel tale om naboskab med alle skovbøllegårde (bortset fra én). Denne form for – tilsyneladende systematisk – spredning er karakteristisk for agerfordelingen i Købelev sogn.

som det var tilfældet med den første tabel over kombinationer med Rolykkegårde. Der anes også her en forbindelse mellem gårdene 15 og 21 i Vesterbo, omend den er vidt forskellig fra mønstret i ROLYKKE, idet nr. 21 tilsyneladende »opfylder« en »ledig plads« for nr. 15. Forbindelsen mellem disse to gårde optræder dog udelukkende i disse kombinationer, for det højeste antal gange to Vesterbogårde har brugeragre beliggende ved siden af hinanden er tre, hvilket er tilfældet for gårdene 13 og 15.

Selvom det kun er halvdelen af Vesterbogårde der har agre ved siden af Skovbøllegårde i SKOVBØLLE understøtter de anvendte kombinationer alligevel indtrykket af, at dette er planlagt – og måske netop derfor (jf. tesen om, at Vesterbo sammen med Østerballe indgik i Skovbølles 5-vangsbrug). I begge de undersøgte områder optræder Vesterbogårde med et flertal af gårdene fra den pågældende bydel – 19 ud af 25 i ROLYKKE og 16 ud af 17 i SKOVBØLLE – denne spredning på bydelenes gårde skyldes næppe tilfældigheder. Sammenlignes tabellerne tegner der sig fire »læg« (samt enkelte outsiders) af Vesterbogårdens ialt 96 kombinationer:

1) 12 og 19, 2) 15 og 21, 3) 13 og 14 samt 4) 23 og 24.

Dette fortolker jeg som et udtryk for, at bestemte Vesterbogårde har mageskiftet sig til jord hos bønderne i Rolykke og Skovbølle efter en overordnet plan. Dette kan forklare, at så

få af gårdene fra den samme landsby havde brugeragre liggende ved siden af hinanden: Naboskabet er forsvundet ved mageskifte. Det kan også forklare spredningen i gårdenes jordfordeling til en sognemark og ikke en bymark. Er der i virkeligheden slet ikke tale om et uregelmæssigt landskifte i Købelev sogn, men derimod et systematisk landskifte – men særdeles komplekst – fordi samtlige byer har været nødsaget til at mageskifte med hinanden på grund af den trinvis forandring til 4- og 5-vangsbrug?

Dette spørgsmål bliver nok aldrig besvaret, men det forekommer rimeligt at stille det i og med, at der bag de andre former for bøndernes fællesskab lå åbenlyst fornuftsbetonede overvejelser. Den skjulte fornuft – og organisering – bag Købelevs uregelmæssige landskifte kunne være overskuelige mageskifter mellem bestemte lægd i byerne. Ved at foretage mageskifter mellem mindre – men bestemte – grupper af bønder, kunne de enkelte bønder i høj grad forhandle sig frem til, hvilke jorder de hver især ønskede at mageskifte med andre inden for de bestemte vange. Disse – næsten individuelle – mageskifter betød til gengæld, at de mageskiftede jorder var forholdsvis »tilfældigt« placeret i sognemarken og derfor svært gennemskuelige.

Trods en overordnet, systematisk planlægning.

Selv om begrundelsen for at bibeholde dyrkningsfællesskab og vangelag i Købelev ved overgangen til 5-

vangsbrug næppe udelukkende har haft økonomiske årsager (jf. økonomien Dahlman), har de formentlig vejet godt til i vægtskålen. Men traditionens vanetænkning, de vanlige omgangsformer og det sociale netværk i landsbyfællesskabet har ganske givet været en modvægt mod fornyelser, der brød helt med traditionen. Derfor er det fuldt forståeligt, at man i det vestlige Lolland udviklede

landbruget *inden for de eksisterende samarbejdsaftaler* landsbyerne imellem. At det overhovedet kunne lade sig gøre tyder på fleksibilitet både hos bønderne og i de organisationsformer, de levede med, for den skilrede udvikling havde ikke kunnet finde sted uden et godt fungerende samarbejde. Tradition og fornyelse udelukker ikke hinanden, – i Købelev sogn gik de ialtfald hånd i hånd.

NOTER

1. Helle Schummel: »Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?«, Bol og by 2, 1990, s. 60.
2. Rigsarkivet, Rentekammeret under matrikler. Markbøger for Købelev sogn, Nørre Herred har numrene 630 og 631 og findes på mikrofilm nr. S-6120.
3. Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, København 1949, s. 29, note 1.
4. Henrik Larsen: »Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer«, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie III rk. 8.bd., 1918.
5. Henrik Larsen (1918) s. 281(se note 4).
6. Ole Widding (1949) s. 128 (se note 3).
7. Ole Widding (1949) s. 135 (se note 3).
8. Ole Widding (1949) s. 19 (se note 3).
9. Ole Widding (1949) s. 127 (se note 3).
10. Ole Widding (1949) s. 127f. (se note 3)
11. Ole Widding (1949) har lavet en kartografisk oversigt over vangelag på Lolland, planche 4, som omtales s. 137 (se note 3).
12. Bo Fritzbøger: »Vangelag på Sjælland«, Mark og menneske, Ebeltoft 2000, s. 32f.
13. Arent Berntsen: Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed, København 1656. Reprografisk gengivet København 1971.
14. Arent Berntsen (1656) 1. bog 1. part s. 102 (se note 13).
15. Arent Berntsen (1656) 1. bog 1. part s. 105 (se note 13).
16. Arent Berntsen (1656) 1. bog 1. part s. 110 (se note 13).
17. Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Esbjerg 1983, s. 118.
18. Ole Feldbæk: »Danmarks frugtbare Herlighed Et dateringsproblem«, Struktur og funktion, Odense 1994.
19. Opmålingsområderne, »bydelene«, er skrevet med stort for at undgå forveksling med landsbyerne.

20. C. Rise Hansen og Axel Steensberg: *Jordfordeling og Udskiftning*, København 1951, s. 50.
21. Ole Widding (1949) s. 186f (se note 3).
22. Dette diskuteres af Gurli Thuneby i afsnittet »Lammehave skift« i »Bolskifte, solskifte og »mange flere« – en studie i landskifteanalyse« s. 134-142, Københavns Universitet (1999).
23. Gurli Thuneby (1999) s. 172 (se note 22).
24. Ole Widding (1949) s. 140 (se note 3).
25. Ole Widding (1949) s. 140, dette er vist på planche 4 (se note 3).
26. *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn, bd. II, Odense 1988, s. 215ff.
27. Bo Fritzbøger (2000) s. 28 og 37 (se note 12).
28. Bo Fritzbøger (2000) s. 35 (se note 12).
29. Bo Fritzbøger (2000) s. 35 (se note 12).
30. *Lensregnskaber for Halsted kloster for 1572, 1584-1645 (div. år) 18.205-06*, Rigsarkivet.
31. Ole Widding (1949) omtaler dette s. 159f med henvisning til Henrik Larsen (1918) s. 198 (se note 3 og 4).
32. Bent Jørgensen: *Stednavne og administrationshistorie*, København 1980, s. 69.
33. Gurli Thuneby (1999) s. 227 samt note 539 (se note 22)
34. *Lensregnskaber for Halsted kloster for 1572, 1584-1645 (div. år) 18.205-06, jordebog 1608-09 og 1641-42. 1662-matrikel Købelev, Nørre herred, Halsted klostres len 311. 86 samt 1688-matrikel sammesteds 312. 1816, Matrikler, Rentekammeret*, Rigsarkivet.
35. Henrik Larsen (1918) s. 220-22 (se note 4).
36. Steffen Hahnemann: »Um solskift ganger á by –«, *Historisk Tidsskrift* 2, 1997, s. 251.
37. Steffen Hahnemann: *Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat*, 1994, indeholder afsnit om Endelave.
38. Steffen Hahnemann (1997) s. 251 (se note 36).
39. Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800 En økohistorisk tolkning*, Aalborg 1992.
40. Carl J. Dahlman: *The open field system and beyond*, Cambridge University Press 1980.
41. For eksempel: *Studies of Field Systems in the British Isles*, red. R.H. Baker & Butlin, 1973, og *The Origins of Openfield Agriculture*, red. Trevor Rowley, London 1981.
42. Carl J. Dahlman (1980) mener eksempelvis, at agrenes sammenblanding var det sidste led i dyrkningssystemernes udvikling (se note 40).
43. I dansk landbrugsforskning er denne form for teoretisk udviklingshistorie ikke taget op. Poul Meyer har i *Danske Bylag* (1949) især set på, i hvor høj grad dyrkningsfællesskabet var reguleret ud fra en retshistorisk synsvinkel. Karl-Erik Frandsen har i *Vang og tægt* (1983) lagt hovedvægten på at belyse de geografiske variationer og arten af afgrøder i forhold til forskellige dyrkningssystemer. For nylig har Bo Fritzbøger i »Vangelag på Sjælland« (2000, se note 12) behandlet vangelagens funktion og forholdet til dyrkningssystemerne, græsningsmulighederne og særjorderne i de områder, der indgik i vangelag.
44. Karl-Erik Frandsen (1983) (se note 17).
45. Gurli Thuneby (1999) s. 216-221 er dette anskueliggjort ved skematiske modeller (se note 22).
46. Karl-Erik Frandsen (1983) (se note 17).
47. Ole Widding (1949) s. 124f (se note 3).
48. Ole Widding (1949) s. 19f (se note 3).
49. Gurli Thuneby (1999) s. 251 (se note 22).
50. Karl-Erik Frandsen (1983) s. 252 (se note 17).
51. Ole Widding (1949) s. 133 og Bo Fritzbøger (2000) s. 41 (se note 3 og 12).

52. Henrik Larsen (1918) s. 198 (se note 4).
53. Ole Widding (1949) s. 21 (se note 3).
54. Gurli Thuneby (1999) s. 193 (se note 22).

LITTERATUR

- Berntsen, Arent: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656. Reprografisk genudg. København 1971.
- Dahlmann, Carl J: *The open field system and beyond*, Cambridge University Press 1980
- Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn, Odense 1988
- Feldbæk, Ole: »Danmarks frugtbare Herlighed – Et dateringsproblem«, *Struktur og Funktion*, Festskrift til Erling Ladewig Petersen, Odense 1994
- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt*, Esbjerg 1983
- Fritzbøger, Bo: »Vangelag på Sjælland«, *Mark og menneske*, Skipperhoved 2000, Festskrift til Karl-Erik Frandsen
- Hahnemann, Steffen: *Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat*, 1994
- Hahnemann, Steffen: »Um solskift ganger á by – Om gammel jorddelen og et forsøg på en nyvurdering af de agrarhistoriske begreber »bolskifte« og »solskifte«, *Historisk Tidsskrift* 97:2, København 1997
- Jørgensen, Bent: *Stednavne og administrationshistorie*, København 1980
- Kærgaard, Thorkild: *Den danske revolution 1500 – 1800 En økohistorisk tolkning*, Aalborg 1992
- Larsen, Henrik: »Nogle oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* III rk. 8.bd., 1. hft, 1918
- Meyer, Poul: *Danske bylag*, 1949
- Rise Hansen, C. og Axel Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning*, København 1951
- Rowley, Trevor: *The Origins of Openfield Agriculture*, London 1981
- Schummel, Helle: »Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?«, *Bol og by* 1990:2 *Studies of Field Systems in the British Isles*, red. R. H. Baker & Butlin, 1973.
- Thuneby, Gurli: *Bolskifte, solskifte og »mange flere – en studie i landskifteanalyse*, Københavns Universitet 1999
- Widding, Ole: *Markfællesskab og Landskifte*, 1949.

KILDER

- Lensregnskaber for Halsted kloster* for 1572, 1584-1645 (div. år) 18.205-06
- Markbøgerne nr. 630 og 631* for Købelev sogn, Nørre herred. Matrikler, Rentekammeret, Rigsarkivet
- Matrikler for Købelev sogn, Nørre herred, *Halsted klostres len. 1662: 311.86, 1688: 212.1816, Rentekammeret, Rigsarkivet*

Jordfordelingen på Samsø og Endelave i det 16. og 17. århundrede set i lyset af den middelalderlige engelske jordhandel

Af Steffen Hahnemann

I et tidligere arbejde har jeg vist, at den gamle jordfordelingsenhed bolet var snævert forbundet med den omsætning af jord ved arv eller handel, som vi ved fandt sted i middelalderen¹. Det er min hensigt her at udbygge denne forståelse af bolets rolle i den middelalderlige landsby. Dels på grundlag af iagttagelser over bolets dynamiske rolle i jordfordelingen på øerne Endelave og Samsø i 15-1600-tallet, en jordfordeling som, enestående i hvert fald i Danmark, stadig var præget af afhændelse af jordandele fra gård til gård ved arv eller handel. Dels ved at sammenholde disse iagttagelser over forhold i nyere tid med den omsætning af jord, som engelsk agrarhistorisk litteratur beskriver i tidlig middelalder og højmiddelalderen.

Fra de allertidligste europæiske kilder kender vi – under forskellige navne – jordfordelingsenheder, som et begreb, der vedrører ejer- eller brugsforholdet mellem bonden og de

naturressourcer, som han ernærede sig ved. Et begreb, der så samtidig var ramme om de forpligtelser, som hæftede ved brugsretten til disse naturressourcer, såsom skatter, afgifter og militære byrder. Men derudover er vores forståelse af begrebet meget mangelfuld. Hvad var dets rolle i jordfordelingen mellem bønderne? Var det et begreb, som udefra (af en øvrighed) var tvunget ned over bondesamfundene? Eller var det en integreret bestanddel af bondefællesskaberne i den indbyrdes fordeling af rettigheder og pligter? Kilderne giver intet entydigt svar på disse spørgsmål. Et afgørende handicap for forståelsen kunne det være, at begrebet helt synes at have mistet sit dynamiske indhold, før vi når frem til en tid med mere fyldestgørende kildeoplysninger. Vi har i de ældre kilder kun spredte brudstykker af mønstre, ikke tilstrækkelige til at få overblik over et samlet hele.

I Danmark er bolets manifestation

Steffen Hahnemann, f. 1933, medicinsk embedeksamen 1960, efter hospitalsansættelser praktisere-ne læge siden 1971. De sidste ca. 20 år arbejdet med agrarhistoriske emner, ganske overvejende ved-rørende den middelalderlige jordfordeling og tidligere publiceret et par arbejder herom.

i jordfordelingen i landsbyernes bymarker velkendt. Der er dog store forskelle på prægnansen fra landsdel til landsdel med en dominerende tilstedeværelse i Skåne og på Sjælland og en betydelig svagere forekomst i agerrebningen i de øvrige landsdele. Svensk og dansk kildemateriale har været af fremtrædende værdi til belysning af bolet. Der er da også gjort talrige og omfattende forsøg på at nå frem til en definition. Men alle disse anstrengelser har ikke båret frugt. De har ikke ført frem til en begrebsafklaring. Grunden hertil kunde være den samme, som er anført ovenfor vedrørende den øvrige europæiske forskningssituation: At jordfordelingsenhederne, på den tid hvorfra vi har et fyldestgørende kildemateriale, ikke længere er en vital og aktiv faktor i landsbyens struktur eller i bondens tilværelse. At det billede vi derfor ser, er stivnet og uden plasticitet. I et tidligere arbejde har jeg henført denne ændring i bolets rolle til en ændring i bondens og landsbyens situation, en ændring som må formodes indtrådt i højmiddelalderen. Denne ændring skulle bestå i, at bønderne mistede retten til at afhænde deres jord, eller rette dele af deres jord, til andre gårde i landsbyen eller området. Gård og jord blev således herefter en principielt uforanderlig enhed². I den oprindelige bevægelighed må bolet have spillet en central rolle, men med ændringen mister det denne funktion i landsbyen. Derfor får vi

ikke et klart billede af bolet og bolets rolle i de eftermiddelalderlige kilder, som vi væsentligst er henvist til at bygge vores opfattelse på.

Skulle dette være en betydningsfuld iagttagelse, så står vi imidlertid tilbage med et levn fra denne højmiddelalderlige situation på et par af de mindre danske øer: På Samsø og Endelave ser vi nemlig bolet i en helt unik funktion som levende og dynamisk grundlag for jordfordelingen i landsbymarkerne og for bondens skatter og afgifter³. Vi ser på de to øer bolet i dets opdelinger i fjerding-er og ottinger, mens bolet selv kun helt undtagelsesvis er nævnt, og disse fjerding-er og ottinger vandrer fra gård til gård ved arv eller handel – medbringende de rettigheder og forpligtelser som er knyttet til dem.

På Endelave er ottingen udmøntet som rebningsenhed i tofteagrenerne, mens det er bolet i sig selv, som er rebningsenhed i udmarken (agerjorden udenfor tofteagrenerne). Dette særprægede rebningssystem må ses i lyset af det usædvanligt høje boltal på 22 for Endelave by. I rebningen af faldene i udmarken fremkommer ottingerne sekundært, som en ottendedel af det pågældende bols samlede agertal. Det vil sige, at bolagrenerne, efter at de er udrebet i faldene, må være fordelt i 8 lige store agergrupper, hvis agre er fordelt således, at alle 8 grupper er tilnærmet lige store, og har en ligelig repræsentation i bymarkens tre vange. På Samsø er rebningsenheden fjerdingen

Fig. 1. Udsnit af matrikelkort over Onsbjerg lavet på en kopi af udskiftningskort 1794. Både lige vest for byen og sydvest for byen er der agre, hvis navne rummer betegnelsen »Indland«. Kort & Matrikelstyrelsen.

eller ottingen, på Endelave er det bolet i udmarken, men ottingen i tofteagerfaldene. Antallet af rebningsenheder er i Samsøs byer lig byens samlede antal bolottinger eller -fjerdinger, på Endelave byens samlede boltal, mens dog som sagt byens samlede ottingstal ligger til grund for rebningsen i tofteagrene.

Denne markante tilstedeværelse

af bolet på de to øer giver os derfor en unik mulighed for at analysere det med henblik på at forstå, hvilken rolle det har haft i landsbyfællesskaberne. I det følgende vil jeg dog overvejende beskæftige mig med forholdene på Samsø, hvor de er mest illustrative, fordi vi her står over for flere bysamfund herunder både adelsbyer og torper, mens Endelave kun

har én by og bymark. Så selvom forholdene dér er principielt de samme som på Samsø, så bidrager Endelave ikke selvstændigt til belysning af de forhold omkring bolet, som jeg her ønsker at belyse.

1. Danmark

Kilder

Kilderne til jordfordelingen på de to øer er de velkendte: Først og fremmest Chr. Vs danske matrikel og specielt dens markbøger fra 1682-83. Til opnåelse af et tidsperspektiv har lensregnskaberne for Kalundborg len (Samsø) og Skanderborg/Aakiær len (Endelave) fra 1580 til 1656 været af største betydning, suppleret med matriklen af 1664 og jordebogslister fra 1672 og 1675. Tingbøger fra Samsø birk 1657 til 1660 og fra 1668 og fremefter har kunnet udfylde enkelte huller.

Tidligere publicerede undersøgelser

I bogen »Bol, Skiben og Kongsbønder i det sydlige Kattegat«, har jeg, som ovenfor anført, tidligere meddelt resultaterne af undersøgelser over bol og agerfordeling på bl.a. Samsø og Endelave. I dette arbejde er det min hensigt at søge et lag dybere ned i jagten på bolets begrebsindhold. Visse undersøgelsesresultater fra min tidligere publikation vil således blive taget op på ny for at få fri adgang til dyberegående spadestik.

Det vil betyde, at læseren udsættes for visse gentagelser, som jeg dog vil søge ikke at gøre længere end absolut nødvendigt for forståelsen.

Fjerdinger og ottinger

Ordet bol optræder i de undersøgte kilder kun ved navn en enkelt gang. Fjerdinger og ottinger er på Samsø konkrete buketter af agre, mens bolet kun er tilstede som rammebegreb. Bolet er altså leddelt, og det er dets led, fjerdinger og ottinger, som manifesterer sig direkte i agerrebningen.

Bolparternes vandring

Nord-Samsø

På Samsø er det interessant at se, at bolparterne kan vandre fra by til by. På Nord-Samsø er det således typisk, at bønderne har anpart i mere end én bymark. Der er på Nord-Samsø i 16-1700-tallet to byer, Nordby og Maarup, men fire bymarker, idet bymarkerne efter to i middelalderen nedlagte landsbyer Glistrup og Søby endnu ligger, som vi må antage at de lå, da byerne var intakte.

Bolene på Nord-Samsø er opdelt i ottinger, hvor grundopdelingen på Syd-Samsø er fjerdinger. Det vil sige, at rebningen på Nord-Samsø var baseret på ottinger, mens Syd-Samsø havde fjerdingen som grundenhed. Det betyder, at Nord-Samsøs samlede antal ottinger og dermed bol er til rådighed for bønderne i de to byer.

Boltallet er altså regionalt afgrænset og bestemt, men ikke afgrænset til den enkelte by. De forpligtelser og rettigheder, som er knyttet til bolet, kan altså bevæge sig omkring i området. Sagt på en anden måde: Byernes boltal, som de foreligger i rebningen i bymarkerne, er naturligvis bestemte og veldefinerede, men det er ikke disse boltal som er bestemmende for bondens bymål i ottinger. Det tager næring af områdets samlede boltal.

Syd-Samsø. Adelby og torp

Lignende forhold gør sig gældende på Syd-Samsø. Der ses en omfattende skiften af bolparter fra gård til gård, ikke sjældent fra by til by, og i enkelte, formentlig atypiske tilfælde, fra sogn til sogn.

Påfaldende er forholdene i Besser sogn, det nordøstlige hjørne af Syd-Samsø. Der er her to adelbyer: Langemark og Besser, og to torper, Torup og Alstrup. Torup er udflytterby fra Langemark, mens Alstrup er udflytterby fra Besser. Der ses en stadig cirkulation af bolparter mellem adelbyen og dens torp, men således, at det kun er torpbebyggelsens bønder, som kan komme i besiddelse af jord i adelbyen, mens det modsatte ikke ses. Torpbyen har altså bevaret en forbindelse til adelbyen⁴.

Lidt anderledes ser det ud ved en anden torpby på Syd-Samsø, Tanderup i Onsbjerg sogn. Her ses der en betydelig vandring af bolparter mellem den og den tæt ved liggende

et-bolsgård Selsinggård. Her går vandringerne også kun én vej, her er det Selsinggårds bønder, som får part i bolene i Tanderups bymark, mens det omvendte ikke ses.

Præcis det samme forhold gør sig gældende mellem en anden et-bolsgård, Krogsgård i Kolby sogn, og dens nabolandsby Permelille. Krogsgårds bønder har part i Permelilles bol, mens Permelilles bønder kun har part i bolene i egen bymark. De to et-bols-bebyggelser Selsinggård og Krogsgård har altså den samme relation til henholdsvis Tanderup og Permelille byer, som torperne i Besser sogn har til deres adelbyer. Dette forhold kunne tolkes således, at de to et-bols-gårde på lignende måde er udspaltet fra deres moderbyer, at de oprindeligt har været beliggende i henholdsvis Tanderup og Permelille. Torpbyer synes således at kunne blive adelbyer i forhold til nye udflyttergårde eller -bebyggelser. Men disse torpbyer har til gengæld sluppet »livlinen« til deres egne adelbyer, formentlig henholdsvis Onsbjerg og Pillemark.

Derudover kan nævnes, at en af gårdene i byen Stavns ved Stavnsfjord konstant har $\frac{1}{2}$ fjerding af et bol i nabolandsbyen Taftebjergs bymark. Det vil sige at Stavns frembyder torp-karakteristika i forhold til Taftebjerg.

Andre vandringer mellem Syd-Samsøs byer er sjældne og forekommer sporadiske og tilfældige.

De byer, som har mere vedvarende

part i bolene i anden bys bymark, sådan som det altså er tilfældet i de anførte eksempler, må også have plads ved disse andre byers bystævne for der at tage stilling til såtid, pløjning og høst etc. vedrørende bymarken. De må også have part i disse moderbyers forpligtelser, således som de er knyttet til deres bol. Samme betragtning kunne gøres gældende vedrørende Stavns, hvor en af byens fire gårde fastholder en anpart i Taftebjergs bymark. En anden gård har i øvrigt i en periode part i Besser bymark, en ret, som den dog igen afgiver til en bonde i Alstrup.

Ingen fremmed bonde har således adkomst til Alstrup, Torup, Selsinggård, Krogsgård eller Stavns bymarker, mens bønderne fra disse fem byer (gårde) har rettigheder i hver deres bestemte fremmede (adel-)bymark.

Der er altså en udbredt planmæssighed i de tilsyneladende usystematiske vandringer af bolparter. Den største del finder sted inden for egen bymark, men hvor vandringer sker fra en by til en anden, er de overvejende knyttet til byer, der har et indbyrdes forhold af torp-adelby type og dermed formentlig fælles eller »overlappende« bylaug – det vil sige at vandringerne »bliver i familien«.

Vi kunne her rekapitulere forholdene på Nord-Samsø med adelbyerne Nordby og den nedlagte Søby med torperne Maarup og den nedlagte Glistrup, hvor ottingerne vandrer systematisk indover alle fire bymar-

ker, måske til dels som reminiscens af det gamle torp-adelby-forhold, som forelå forud før nedlæggelsen af Glistrup og Søby, selvom forholdet efterfølgende i nogen grad må have ændret karakter.

Hvad angår de fra middelalderen velkendte fikserede boltal (i.e. det forhold, at byernes boltal er overvejende konstante fra vi første gang støder på dem eksempelvis i Kong Valdemars jordebog), så er de i disse situationer kun bestemmelige for stamby + udflytterby eller –gård. Boltallet er eksempelvis for Besser + Alstrup tolv og for Tanderup + Selsinggård fem. Det er ikke konstant for hver enkelt af disse byer. Selvom boltallet naturligvis er veldefineret og uforanderligt i hver af disse byers bymarker, så er det »operative« boltal, d.v.s. det boltal som definerer rettigheder og forpligtelser, flydende henover alle bønderne i stamby + udflytterby.

Det er mest nærliggende at formode, at boltallet på tolv for Besser-Alstrup var det samme før torp-dannelsen. Udvandringen af fire bol med torpen må altså have indebåret en omrebning af Besser bymark til det formindskede boltal. Det må antages, at de udvandrede bønder har medbragt deres bymål, og at disse bymål tilsammen giver boltallet i torpen. Men som en minimumsstørrelse, og overskydende bymål betyder fastholdt ret i adelbyens bol. I hvert fald ser vi som anført, at bønderne i Alstrup til stadighed frembyder et

større summa bymål, end boltallet i deres egen bymark kan leve op til. Det bliver tilfredsstillende i Besser bymark, hvor bymændenes samlede bymål er tilsvarende mindre end deres bymarks samlede boltal. Diskrepansen er på ca. et bol. Alstrups bønders samlede bymål er altså ca. et bol større end Alstrups bymarks boltal.

De fikserede boltal er således egentlig områdetal. Det område boltallet er fastholdt på er naturligvis ikke hermed defineret. Det anførte viser kun, at det ikke éntydigt er enkeltbyernes boltal, som er fikseret.

Bol og bolparter i vangebruget

I et bolskifte udmåles hvert bol i hver rebningssekvens, det vil ideelt sige mindst én gang i hvert fald. Det betyder, at bolene er jævnstore og jævngode uafhængigt af, hvilke vange som dyrkes, og hvilke som ligger for fæfod. Det er naturligvis af afgørende betydning for et ensartet udbytte af dyrkningsjorden fra år til år. Nu er bonden kun undtagelsesvis i besiddelse af et komplet bol. Han har tilfæstet fjerdinge og ottinger og har ofte anpart i mere end et bol. Derfor må fjerdinge og ottinger på samme vis som bolet være betænkt i agerrebningen. De må på selvstændig måde udvise egalitet i deres fordeling på vangene. På Samsø udmåles bolene derfor, hver gang der rebes, med fire (Syd-Samsø) eller otte (Nord-Samsø) lige brede agre, som hver repræsenterer en fjerding resp.

en otting. På Syd-Samsø kan der dannes en otting ved en sekundær opdeling af fjerdingsageren i to lige store dele, eller ved at fjerdingens samlede antal af agre i rebningssekvenserne fordeles efter deling i to lige store portioner. I analogi med de på side to anførte forhold i udmærkets fald på Endelave.

Dette forhold bliver særligt betydningsfuldt, når vi ser på det ovenfor omtalte forhold, at bolparter på Samsø og Endelave afhændes fra gård til gård ved arv eller handel. Hvis det var enkeltagre som på den måde afgaves fra den ene bonde til den anden, ville egaliteten i vangebruget snart gå fløjten, fordi enkeltageren er repræsenteret i kun ét fald i én vang. Selvom man så forestillede sig, at der ved handel blev søgt taget hensyn til dette forhold ved at fastholde, at der ved afgivelse af agre måtte afhændes en jævngod ager i hver vang (to ved to-vangsbrug, tre ved tre-vangsbrug), ville det fortsat være vanskeligt at fastholde den ligelige repræsentation af bøndernes agre i fald af vidt forskellig bonitet. Hvis handel og arveskifte imidlertid var bundet til bolparterne, ville kravet til repræsentativitet og egalitet automatisk være honoreret.

Bolets rolle i jordfordelingen før indførelse af to- eller tre-vangsbrug

Det ovenfor anførte betyder, at bolet har været en forudsætning for en smidig og problemløs arvegang og

handel med jord i landsbyer med to- eller tre-vangsbrug. Men det har det også været i landsbyer uden to- eller tre-vangsbrug, hvor en retfærdig fordeling af agre var baseret på rebning af jævnstore agerstykker i fald, som hver repræsenterede sin ensartede, men fra hinanden afvigende jordbonitet. Dermed blev dyrkningsjorden tilstræbt opdelt i et antal rebningsenheder (bol eller fjerdinge eller ottinger) som var så ligeværdige som overhovedet muligt, og *disse rebningsenheder var bolsystemet*, som nu muliggjorde udveksling af jord af veldefineret, relativt mål fra gård til gård indenfor landsbyens rammer. Man disponerede med rebningsenheder, og vidste så præcis, hvad man afgav og hvad man fik.

Hvor solskiftet senere bliver indført, er det gården som bliver rebningsenhed (eller i det mindste ramme om rebningsenhederne). Derefter var gårdens bymål en udelelig enhed, og der kunne ikke længere udveksles jord mellem gårdene indbyrdes⁵.

Om handel med jord på Samsø

Handel med jord er dokumenteret for Samsø i Kalundborg lens regnskaber, men kun med sikkerhed i en ganske kort periode⁶. Det drejer sig om fem tilfælde, to i Kolby, to i Brundby og et i Besser. De fire eksempler er fra regnskabsåret 1617/18, det femte fra 1618/19. Ordlyden i lensregnskaberne stedsmålsliste er som følger:

1. Espen Jenss i Bronnsbye effter hand bleff beuilget at selge sin jord til Söffren Jenss Øster i byen, som er ½ fjerding jord paa Bronndbye mark, och deraff giffuett de 10 penge, huis hand oppebar derfor

Pendinge 12 daler

2. Peder Jenssen i Bronbye effter hannom bleff beuilgett att maatte selge ½ fjerding till Peder Mortensen ibid. Och deraff giffuitt dennd Tiennde Penndinge, huis hand togh for dennd till Kongen

Penge 10 ½ daler 1 ort

3. Aff Olle Mouritzen Kaalbye effter hannom bleff beuilgett att selge sin Jord som er ½ fjerding, till Willadtz Mouritzen ibid. och deraff giffuitt dennd 10 penngge, huiss hand derfor oppebar.

Penngge 4 daler

4. Aff Olle Mouritzen i Kaalbye, efftersom hannem bleff beuilgett at selge sin Jord som er ½ fjerding till Hans Nielssen ibid. Och deraff giffuitt dennd 10 penngge, huis hand derfor oppebar.

penge 4 daler

5. (1619): Lauridtz Jenssön i Bedtzer den thiende Penge effter Sl: Steen Brahes forordning som hand gaff Thruills Söffrenssön ibid. thill... (ulæseligt) aff 1 fjerding Jord paa Bedtzer marck

Penndinge 3 daler 16 skilling

Fig. 2. En side fra Kronens skøde på Samsø til Joachim Gersdorff af 4. august 1661. Ud for hver fæster er kun oplyst hans fjerdingstal = hans andelsret i bymarken og dermed hans forpligtelser over for husbonden. Både landgilde og skatter såvel som andre forpligtelser stod i et fast forhold til bondens fjerdingstal, som altså var en nøgleoplysning vedrørende hans afgifter.

I alle fem tilfælde havde handelen således en bevilling fra lensmanden som forudsætning. I det sidste tilfælde nævnes den afdøde lensmand Steen Brahes forordning.

I alle fem tilfælde ydes der ogsaa stedsmaal af den jord som er handlet. Disse stedsmaalsydelser er indført selvstændigt.

Jordprisen er så høj som henholdsvis 120 og 107½ daler for ½ fjerding i Brundby, mens den kun er 40 daler for ½ fjerding i Kolby. Denne forskel hænger ganske sikkert sammen med det forhold, som vi ser omtalt i 1660-erne, at Kolbys fjerding kun er halvt så store som andre byers fjerding i Syd-Samsø. Derfor besluttes det da ogsaa senere at halvere afgifter og landgilde pr fjerding i Kolby.

I eksempel no. 5 synes det at være køber som må betale en afgift. Denne afgift er dog så lav (32½ daler for en fjerding) i forhold til de priser som ovenfor er anført for ½ fjerding i Brundby (og Kolby), at den salig Sten Brahes forordning, som der her henvises til, maaske stiller andre afgiftsbetingelser, end dem vi ser i de fire eksempler fra 1618.

I en periode i årene omkring lensregnskabernes regnskabsår 1617-18 viser regnskabernes stedsmaalslister et stort antal eksempler på, at bønderne betaler et betydeligt højere stedsmaal end det, som både før og efter er standard. Det forekommer nærliggende at se disse forhøjede stedsmaal som værende betinget af en indregnet ekstraindledning af samme art

som omtalt ved de ovennævnte handler. At der altså i alle disse tilfælde har fundet en handel sted. Perioden indledes 1613-14 og er afsluttet med regnskabsåret 1622/23. Sandsynligvis har dog ogsaa både før og efter den anførte periode jordtransaktionerne haft karakter af handel, mens det er afgifterne til kongen, som kun har været paalagt i den nævnte periode, hvorfor handelen kun manifesterer sig i kilderne i dette tidsrum.

Vi har enkelte eksempler paa koloniseringsjord paa Samsø i form af jord ryddet og indtaget til dyrkning af enkelte af byens bønder og siden fortsat i deres gårdes besiddelse. Sådan jord kaldes paa Samsø for »Indlends Jord«. Der er eksempler herpå fra byerne Onsbjerg, Torup og Pillemark. I alle tre tilfælde har jorden fået fjerdingsbetegnelse og er blevet afgiftsbelagt. I alle tilfælde har hver bonde fået sin part ansat til en otting, men afgiften er betydeligt lavere = en trediedel af den vanlige afgift for en otting. Dette i overensstemmelse med, at arealet for disse ottinger er betydeligt mindre end det gennemsnitlige mål for en otting på Syd-Samsø. Denne særjord, som ligger udenfor den kollektive »delsjord«, kendes fra de allertidligste jordebogs- og stedsmaalslister. Den stammer altså fra en tid ældre end slutningen af 1500-tallet. Det er næppe sandsynligt, at nogle af Samsøs øvrige fjerdinge har haft en lignende oprindelse, men skulle der have været anden koloniseringsjord af lig-

nende type, må den sekundært være blevet inkorporeret i landsbyens forud eksisterende bol.

Handelspartnerne

Den handel med bolparter, vi ser på Samsø og Endelave, sker overvejende indenfor kredsen af bymænd eller udstrakt til kredsen af bymænd i adelbyen og dens torp. Jorden kommer ikke på fremmede hænder og bliver således ikke genstand for egentlig jordspekulation. Derudover kender vi ikke de regler, som har været styrende for, hvem der kunde handles med, hvor frit der kunde handles, eller om der var sat grænser for jordprisernes højde. Vi ved heller ikke, om det var bymændene selv der satte rammer for handelen, eller om det var jord-drotten, der var den styrende kraft.

2. England

Sammenligning med omsætning af handel med jord i det middelalderlige England

De særprægede træk ved bøndernes fæsteforhold på Samsø (og ligeledes på nabøen Endelave), som vi ser i kilder fra 15- og 1600-tallet, at bolparter, fjerdinger og ottinger, afgives fra gård til gård, er også interessante set i lyset af de forhold af samme karakter, som er kendt fra England i de ældste kilder⁷. Denne jordhandel antager en særligt omfattende karakter i England i det 13. århundrede⁸. Den jordomsætning vi ser i de

ældste kilder (fra det 11. og 12. århundrede) er endnu af behersket omfang, men er dog stadig så markant, at den synes at vise træk ved landsbyen, som rækker tilbage i de kilde-løse århundreder, og efter Postans opfattelse peger tilbage mod landsbyernes oprindelige struktur og livsform⁹.

Der er især to forhold, som i denne tidlige engelske middelalderhistorie fanger opmærksomheden i forbindelse med de forhold, som jeg ovenfor har beskrevet for de to danske øer i 16-1700-tallet. Det er 1. Det drejer sig om omsætning af parceller af bondens jord, og 2. Handelen sker lige så vel mellem fæstebønder (»villeins«) som mellem selvejere (»free holders«). Af disse to forhold er det det første, jeg først og fremmest nedenstående vil beskæftige mig med, mens jeg om det forhold, at jordhandel også fandt sted mellem fæstebønder, kun her vil pege på analogien til forholdene på Samsø og Endelave, hvor det også var fæstebønder, som frembød denne høje grad af selvstændighed, som er overraskende set i dansk landbohistorisk sammenhæng.

At omsætningen af jord i de engelske kilder fremtræder i form af parter af bondens jord og ikke som det totale gårdtilliggende er væsentligt for Postans opfattelse af, at vi her ser et væsentligt og integreret træk ved landsbyen. Det var nødvendigt, at gårdens jordbesiddelse var fleksibel, under hensyn til de omskiftelige for-

hold gården og dens brugere var underkastet. Salg eller køb af jord var en væsentlig forudsætning for at tilpasse gården til vekslende konjunkturer¹⁰.

For kort at vende tilbage til Samsø-materialet, så er det et interessant forhold, at det er af så relativ ny dato, og derved optræder i en ramme, som måske mere end det engelske materiale, som allerede i slutningen af 1200-tallet brydes op i en unik udvikling baseret på et tiltagende individualiseret forhold til jorden med udbredt jordhandel, viser os konkret og i detaljer, hvordan disse oprindeligere jordtransaktioner indenfor rammerne af landsbyfællesskabet fandt sted. Det der her specielt bør tiltrække vores opmærksomhed er, hvordan den landsby-kollektive jordfordeling, specielt med to- og tre-vangsbruget, nødvendigvis måtte sætte sit præg på disse transaktioner. Det måtte jo, som anført, være afgørende vigtigt, at bondens jord fortsat var ligeligt fordelt på bymarkens fald og på de to eller tre vange der blev dyrket, og hvilken som lå for fæfod, eller (hvis der ikke forelå vangebrug) at en jordfordelings hensyntagen til vidt forskellig jordbonitet ikke ved en sådan handel blev brudt.

Det var rebningsenheden som her var afgørende. Det var den, og kun den eller en fast brøkdel af den, som kunne gøres til genstand for jordtransaktioner (arv eller handel), når disse bestod af en del af en gårds

jordtilliggende, således som det var generelt på Endelave og Samsø, og som det altså også var tilfældet i det oprindelige engelske landsbyfællesskab.

Det afgørende er ikke, om der var etableret vangeskifte. Det afgørende er, om der var et fællesskab om jordfordelingen udtrykt ved agerrebning. Det er her jordfordelings-enhederne har deres fundamentale rolle, som rebningsenhed. Gårdens tilliggende blev leddelt, og hvert led kunne afmonteres og overføres til anden bonde ved arv eller handel.

I det engelske kildemateriale ser vi transaktioner såvel baseret på jordfordelings-enheder (bolets/bolfjerdingsens engelske analoger hide/virgate, carrucate/oxgangs etc.) som på jordstykker angivet i acres¹¹. Hvor de førstnævnte som anført er at anse som anparter eller bymål, må de sidstnævnte antages at være konkret udmålte jordstykker.

Ud fra den ovenfor anførte formodning, at den kollektive faldrebning, som også på den tid er en realitet i engelske bymarker, er uforenelig (eller rettere: principielt uforenelig) med handel med enkeltagre, kunne man formode, at disse omsatte agre, der er udmålt i acres som arealmål, som hovedregel har ligget udenfor bymarkens rebningssystem¹².

At denne formodning kunne være rigtig, bestyrkes af Robert A. Dodgshons undersøgelser over landsbyernes dyrkningssystemer, sådan som

han finder dem i middelalderens England og Skotland¹³:

Dodgshon konkluderer, at disse landsbyers jord kan opdeles i to principielt forskellige dyrkningsområder: For det første »infield«, som er den gamle, oprindelige dyrkningskerne. Den er udmålt på grundlag af jordfordelings-enheder som virgate, oxgang etc.; den er kollektivt fordelt og dyrkes i to- eller tre-vangsbrug. Det er denne kerne, som synes alene, eller ganske overvejende, at udgøre landsbyernes dyrkningsjord indtil begyndelsen af 1200-tallet. Den benævnes i engelsk litteratur »assessed land«. For det andet »out-field«, som er senere inddraget koloniseringsjord fra den omgivende udmark. Den ligger i indhegnede løkker, som ejes eller fæstes individuelt. Af den ydes ikke hoveri, og der ydes af den en pengeafgift i stedet for korn- og anden naturalie-landgilde. Den er urebet og dyrkes udenfor vangebrug. Den er udmålt i acres. Denne jord benævnes »assarts«. Den er resultat af den kolonisering, som tager fart i 1200-tallet, og som bliver igangsættende for den særprægede udvikling i engelsk landbrug – bort fra landsbyens kollektive brugsforhold til agerjorden til fordel for individualiserede rettigheder¹⁴.

Det må antages, at der hvor overdragelsen af jord sker i form af jordfordelingsenheder, drejer det sig om »infield«-jorden som ligger i vangedrift, og hvor vi ser handel i acres,

drejer det sig om »outfield«-jord som ligger som indhegnede enkeltstykker agerjord. Hvis »infield« er lig med den oprindelige bymark, som alene rummede landsbyens dyrkningsjord, førend en befolkningstilvækst foranledigede en kolonisering med en nyopdyrkning af den omgivende, hidtil uberørte udmark, og hvis det, med Postan, kunne formodes, at denne omsætning af agerparter fra gård til gård har været bestanddel af landsbyens livsform fra dens oprindelse, så har disse jordfordelingsenheder været indvævet i denne livsform af den grund. De var en forudsætning for et bevægeligt ejerforhold i infield, eller det som var den oprindelige bymark.

Det interessante er, at vi altså her kunne øjne en i hvert fald medvirkende årsag til disse jordfordelingsenheders tilstedeværelse i det middelalderlige landsbysamfund. De var den nødvendige forudsætning for den omsætning af bøndernes jordandele gårdene imellem, sådan som den altså er beskrevet som et formentlig urgammelt fænomen i England, som den er kendt fra centraleuropæisk agrarhistorisk litteratur, og som den kendes fra de danske landskabslove, og altså endnu i 15- og 1600-tallet ses overlevende på Samsø og Endelave. De gamle jordfordelingsenheder er, fordi de er en forudsætning for denne omfordeling af jorden, en oprindelig og nødvendig bestanddel af landsbyen. Formentlig så langt tilbage i tiden, som vi ser et integreret

landsbyfællesskab med jordfordeling i fald og rebede agre.

De forhold som i England udvikler sig omkring handelen med jord i outfield, og som altså drejer sig om urebet løkkebrug i særeje, synes, i sit omfang, at være et særligt engelsk fænomen, som bliver grundlaget for den særprægede udvikling som engelsk landbrug senere følger¹⁵. Der synes at være mindst to bidragende faktorer bag denne udvikling. For det første en kraftig befolkningstilvækst i 1200-tallet som medførte en kolonisering af udmarken (som »outfield« – se ovenfor), for det andet en accellererende afvikling af herregårdenes domænejord. Begge dele førte til dannelsen af ny bondejord og ofte til helt nye brug¹⁶. Udviklingen førte til et pres mod og en gradvis sprængning af det kollektive ejer- eller brugerforhold i landsbyen og dermed til en afvikling af de gamle jordfordelingsenheder. I stedet for handel med større eller mindre brøkdele af disse enheder, vil man se en stigende handel med enkeltagre og dermed en tiltagende opløsning af vangebruget og landsbyfællesskabet. Processen har strakt sig over århundreder, og har været sinket af konserverende kræfter, stærkere eller svagere fra egn til egn, fra manor til manor og fra landsby til landsby, men indebar et tidligt opbrud i England af dyrkningsfællesskab til fordel for »enclosure«. Men af de gamle landsby-samfund, som gradvis blev revet op i kølvandet på koloniseringsbølgen

var de omtalte jordfordelingsenheder altså en oprindelig, integreret bestanddel.

I Danmark har nykolonisering ganske overvejende fundet sted indenfor bolsystemets rammer¹⁷, det vil sige uden at sprænge det kollektive ejer- eller brugsforhold til bymarken. Et beskedent omfang af individualisering fandt dog sted og kendes især fra det sønderjyske område under betegnelsen »gribsjord«, men ikke af et omfang, så det kom til at præge udviklingen. Mere interessant er det måske, at vi fra Jyske Lov kender handel med enkeltagre, og det dermed forbundne begreb »Stuf-Jord«, som nuancerer eller modificerer den kollektive jordfordeling¹⁸. Stufjorden er karakteriseret ved at ligge som særejede agre indenfor bolsystemet. Mere anskueligt: Bolsbonden sælger sin ager i et fald til en anden bonde, men har ikke derved brudt bolsystemet, kun tilført det en uregelmæssighed.

Det bolsystem, som ovf. er beskrevet på Samsø og Endelave kunne have betydelig lighed med det dyrkningsfællesskab baseret på jordfordelingsenheder, som i de engelske landsbyer forelå, før koloniseringsbølgen for alvor tog fat i 1200-tallet, og som rådede i deres »infield«. Et system som også kunne formodes at være alment udbredt i det, i forhold til England, mere kildefattige Central- og Vesteuropa. På de to øer opstår der imidlertid ikke noget »outfield«, forstået som individualiseret

løkkebrug. Her holdes udviklingen indenfor jordfordelingsenhedernes rammer. Det er så at sige blot »infield« som ekspanderer.

Hvor jordhandelen på Samsø og Endelave var begrænset til bymændene eller bymændene i adelbyen og dens torp, der udvikles i England et egentligt jordmarked med udenbys købere. Det er imidlertid interessant, at Edmund King finder holdepunkter i kilderne for, at det frie marked tidligt kun har vedrørt »assart«-jord eller »acquired-land«, men ikke omfattede »assessed-land«, det vil sige det egentlige patrimonium – »the virgated pattern« (= Dodgshons infield), som ikke blev inddraget i det egentlige jordmarked, men blev holdt indenfor slægtens rammer.¹⁹

Den handel, som foregik med virgates, skulle således være begrænset til en snæver kreds baseret på slægtskab eller dyrkningsfællesskab. Det minder påfaldende om forholdene på Endelave og Samsø.

Det må anses for tvivlsomt, om der på noget tidspunkt opstår et egentligt frit jordmarked i Danmark.

Jordfordelingsenhederne og arveregler

Det kunne være fristende at se jordfordelingsenhederne i lyset af arveregler. Meget tyder på, at der i store områder af England tidligt herskede kollektiv arveret uden deling. Senere udvikles arvedeling, som så igen afløses af primogenitur²⁰. Underopdelingen af jordfordelingsenhederne har

muliggjort en opdeling af arveparter. Forudsætningen har blot været, at disse underenheder (England: virgate, oxgang etc., Danmark: fjerding, otting) var grundenhed i rebningsproceduren. Harvey peger på den mulighed, at opdelingen af jordfordelingsenheder i brøkdeler kunne ses i lyset af en ændring i arveregler: fra fælles arveret i fælleseje til fælles arveret med opdelt jordeje²¹.

De fremherskende arveregler i den tidligt middelalderlige landsby kunne være væsentlige at kende som evt. årsag til et bevægeligt jordfordelingsforhold mellem landsbyens gårde.

3. Sammenfatning

I flere af de ældste kilder til engelsk landbohistorie er det dokumenteret, at der fandt en udbredt handel med jord sted, såvel mellem selvejer- som fæstebønder. Det fremgår, at denne jordhandel som regel gjaldt jordparter og sjældent de fulde gårdsbrug.

Vi ser en udvikling i England, som tager fart omkring midten eller slutningen af 1200-tallet. En udvikling fra et traditionelt, landsbykollektivt dyrkningssystem i bymarken = infield baseret på jordfordelingsenheder og styret af faste regler for afhændelse af jordparter indenfor slægtens eller landsbykollektivets rammer, til en nykolonisering, som vel var begyndt før, men nu tog et markant opsving og førte til dannelsen af en »outfield« med karakter

Fig. 3. »Højryggede agre« på Endelave. I bolsystemet her og på Samsø var agrene udmålt lige brede, i antal efter byens samlede boltal eller fjerdingstal. Først derefter skete så fordelingen på bønderne efter deres andelsret i bolet.

af individuel jordbesiddelse, bestående af kompakte jordstykker angivet i arealmål, udenfor jordfordelingens rammer, og genstand for omfattende handel udenfor jorddrottens eller landsbyens eller slægtens kontrol.

Vi ser, at jorddrotten og landsbykollektivet i England forsøger at fastholde kontrollen over landsbyen og dens traditionelle jordfordeling i »customary units«, imod et tiltagende pres mod dette system til fordel for ubegrænset handel med dele af en gårds jordtilliggende²².

Hvis en sådan udvikling overhovedet har været kendt i Danmark, så er

den tidligt blevet standset og øvrighedens og landsbykollektivets kontrol reetableret. Måske kunne dog den delvist opløste bolstruktur, vi møder i Jylland og på Fyn ses på en sådan baggrund. Men i hvert fald i det østlige Danmark (og altså på øerne Samsø og Endelave) ser vi, at den nyindvundne jord blev holdt indenfor rammerne af jordfordelingenshederne, inden for bolet, og dermed indenfor det kollektive jordfordelingssystem.

Det system vi ser på Endelave og Samsø må antages at svare til et oprindeligt »infield«-system, med en

bevægelig jordfordeling baseret på bolet og med mulighed for afhængelse af bolparter indenfor landsbykollektivets eller slægtens rammer. Dette system er på de to danske øer fastholdt ved en udvidelse af bymarkens bol med nyindvundet jord i tidens løb. Der opstår ikke (eller kun i ganske ringe målestok) en egentlig »outfield« med alternative jordfordelings- eller jordbesiddelsestyper.

At det lykkedes at fastholde bolstrukturen, betød, at landsbykollektivet fastholdt kontrol over bymarken. Dette til forskel fra den middelalderlige udvikling i England. I Danmark må forholdene på Samsø og Endelave ses som en sidste bastion for landsbykollektivet, hvor det kan have knægtet et opbrud til individuel jordbesiddelse og endnu ikke (i 15- og 1600-tallet) aldeles har afgivet suveræniteten til en jorddrot.

En efterskrift

Det er mig klart, at den opfattelse af bolet, som jeg ovenstående har redegjort for, er i ringe samklang med den, som gennem en årrække har været toneangivende i danske landbrugshistoriske kredse. En opfat-

telse, som tager udgangspunkt i Poul Meyers arbejder (»det naturgroede bol«)²³, videreføres af først og fremmest Karl Erik Frandsen (bolet som agerblokke, »blockflur«)²⁴, og som Annette Hoff nylig har givet sin tilslutning (bolet identisk med »urtoften«)²⁵. De kort og markbøger, vi bygger på, er imidlertid alle af relativ sen oprindelse, og frembyder et billede, som er hæret af historiske hændelser. Arkæologien byder på mange væsentlige iagttagelser, men kan også også aflede historikeren fra den abstrakte tænkning, som han ikke kan undvære. Landskabslovene er naturligvis et centralt kildemateriale til forståelsen af den tidlige middelalder, men de rejser desværre ligeså mange spørgsmål, som de besvarer. Der er altså ikke bygget på klippegrund. Blandt andet derfor vover jeg at fremsætte disse kontroversielle betragtninger. Og så af én væsentlig grund til: Det at man på Samsø og Endelave ser bolet i fuld blomstring betyder, at vi får en unik indsigt i bolets funktion i landsbyen. Jeg har mødt det levende og aktive, »organiske« bol; det har mine iøvrigt langt bedre udrustede forfatterkollager ikke. De kender kun relikterne.

NOTER

1. Steffen Hahnemann. Bol, Skipen og Kongsbønder i det sydlige Kattegat. 1994, s. 18-26.
2. Steffen Hahnemann. Hist. Tidsskr. 97, 1997, s. 237-51
3. S. Hahnemann op.cit. 1994, s. 48-70
4. Forholdet mellem torp og adelby er belyst af Ole Widding i Markfællesskab og Landskifte. 1949, s. 153ff, og senere bl.a. gennemgået af Erik Ulsig: Historie 1988, 17,3, s. 461-466.
5. S. Hahnemann op.cit. 1997
6. Lensregnskaber for Kalundborg len, 1580-1656. Mikrofilm M. 18271 - . RA.
7. Lise Larsen. »Jordmarkedet på Wakefield – Et gods i Yorkshire 1274-1334«. Upubliceret Universitetsopgave. Kbh. 1990
8. P.D.A. Harvey. ed.: The Peasant Land Market in Medieval England. Oxford 1984.
9. M.M. Postan: The Charters of the Villeins i C.N.L. Brooke and M.M. Postan, ed. Carte Nativorum a Peterborough Abbey Cartulary of the Fourteenth Century, Northhamptonshire Record Society XX Oxford 1960, p. XIV. : »The balance of evidence suggests that the main stimulus for traffic in land was generated within the peasant community and owed more to certain abiding features of peasant life than to the higher land values of the thirteenth century and their attractions for speculators.«
10. M.M. Postan op.cit. s. XXIV: »On general grounds, i.e. of mere common sens and of comparable experience in other peasant cultures, we must assume that in societies in which the family is the unit of ownership and exploitation, the needs and the resources of individual families are too unequal and too unstable to allow the family holdings to remain uniform or unaltered in use and size«.
11. Paul R. Hyams: The origins of a Peasant Land Market in England, in Economic History Review 1970.
12. P.D.A. Harvey op.cit., s. 13: » -- the growing tendency to define assarts, newly cultivated lands, in precisely measured acres, roods, and perches, and to regard them as additions to the standard holdings, not merely as realizations of potential assets that had always belonged to it.«
13. Robert A. Dodgshon: The Origin of British Field Systems. An Interpretation. London 1980, s. 85: -- »the whole question of why some land should have an assessment in land units like the virgate or husbandland and other parts should not, cannot be divorced from its chronological context, for much depended on when land was settled or colonized. Land or tenement units like the virgate or husbandland were inextricably bound up with feudal tenure and formed customary holdings held in return for labour services of one kind or another. -- A major change . . over the thirteenth and fourteenth centuries[:] new colonized land was no longer incorporated into a land unit framework or the assessed area of townships.«
14. Dodgshon op.cit. s. 152: »Infield formed assessed land, or that part measured in bovates, virgates etc., and held by customary tenure. Outfield, meanwhile, was non-assessed land, or lands measured in terms of its acreage and held by free tenure, usually for a cash rent; this distinction is valid for England no less than for Scotland«, og samme s. 97: »Many English townships, as well as some in South Wales, displayed quite sharp differences of landholding between the two sectors. The most conspicuous contrast to emerge was in those settlements whose assessed land was disposed in the form of subdivided fields, but whose non assessed land was occupied in the form of enclosures held in severalty.«

15. A. McFarlane. *The Culture of Capitalism*. Oxford and Cambridge 1987, s. 1-24.
16. Dodgshon op.cit. s. 99: »At the other extreme, it led to the creation of entirely independent holdings on new land -- proof of smallholdings and cottages being created by the assarting of non-assessed land.«
17. Skånske Lov. Kapitel 71, der handler om indtagning af ny jord. Heraf fremgår det, at nyopdyrket jord skulle inddrage alle i dyrkningsfællesskabet og rebes dem imellem efter deres bymål.
18. Jyske Lov. Kapitel XLI (Text 2), der handler om rekning af jord og bl.a. omtaler Stuf-jord, som må forstås som jord, der er erhvervet ved køb eller arv uafhængigt af bolrebningsen. Stufjord består af enkeltagre i særeje. Altså som afvigelser i bolsystemet. Det er påfaldende, at Skånske Lov har en paragraf som fastsætter bolets »højhedsret« over al landsbyens jord, mens Jyske Lov opererer med et begreb »Stuf-jord«, som indebærer en løsning af bolsystemet. Det kunne være forklaringen på forskelle i bolstrukturen i de to områder.
19. Edmund King: *Peterborough Abbey 1086-1310. A Study in the Land Market*. Cambridge 1973. Edmund King kommer her med betragtninger over forholdet mellem »assart land« og »the virgated pattern«, eksempelvis s. 168-69: »This points to the stability of the virgated pattern, and to the active land market revealed in the peasant charters, as two quite different things. Indeed it could be, as has been suggested, that the market in free land assisted rather than impeded this conservation. And it could be that this conservation reflected peasant attitudes.« og s. 170: »Basic to peasant inheritance customs, at least in open-field England, was the principle that an established holding of land ought to descend intact in the blood of the men who had held it of old. Assart land or land »aquired« in any other way could, in many villages, be left freely by will but an established holding descended according to these rules. It was a concept designed to give some guarantee of stability while satisfying the family's legitimate demands. It is perhaps no accident that at many levels »alienation« is a thirteenth-century word.«
20. Rosamond J. Faith: *Peasant Families and Inheritance Customs in Medieval England*. *Agricultural History Review* 1966
21. P.D.A. Harvey in *The Peasant Land Market in Medieval England*, ed. P.D.A. Harvey. Oxford 1984, s. 8: »It is by no means impossible that we see the workings of a land market in the division of virgates into half-virgates, or even cotlands, though an alternative, perhaps more likely, explanation is that this occurred when partible inheritance by joint tenure was replaced by partible inheritance by division, to be replaced in turn (if the fission stopped there) by impartible inheritance.«
22. Paul R. Hyams: *The Origin of a Peasant Land Market in England*. *Ec. Hist. Review* ser.series No.23. 1970, s.26: »Much of the evidence for the land market in the second half of the thirteenth century emanates from signorial attempts to control it«. Udtrykt på en anden måde af M.M. Postan op.cit. s. XVII: »On the one hand the land market was bound to be to some extent restricted or at least controlled by authority, and the controls could not be expected to disappear altogether until the manorial demesne and the related system of peasant dues faded away in the late fourteenth and fifteenth centuries. But on the other hand the restrictions were not as a rule so severe, and the lord's opposition not so consistent as to impede regular transfers of land from villein to villein through the period for which evidence is available.«
23. Poul Meyer: *Danske bylag* 1949
24. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt*. 1982. Samme: *Præstegårdsstuf*. Arbejdsrapport til Det nordiske Ødegårdsprojekt, Falsterundersøgelsen. 1981.
25. Annette Hoff: *Lov og Landskab*. 1998

LITTERATUR

- Danmarks gamle landskabslove. Udg. Ved Johs. Brøndum-Nielsen m.fl. 1932 -61. Bind 1: Skånske lov og Anders Sunesens parafrase. Bind 2: Jyske lov.
- Dodgshon, Robert A.: *The Origin of British Field Systems. An Interpretation.* London 1980.
- Faith, Rosamond J.: *Peasant Families and Inheritance Customs in Medieval England.* *Agricultural History Review* 1966.
- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt.* 1982.
- Samme: Præstegårdsstuf. Arbejdsrapport til Det nordiske ødegårdsprojekt, Falsterundersøgelsen. 1981.
- Hahnemann, Steffen: *Bol, Skipen og Kongsbønder i det sydlige Kattegat.* 1994.
- Samme: *Hist. Tidsskr.* 97, 1997, s. 237-51.
- Harvey, P.D.A. ed.: *The Peasant Land Market in Medieval England.* Oxford 1984.
- Hyams, Paul R.: *The Origin of a Peasant Land Market in England.* *Ec. Hist. Review* sec.series No.23. 1970.
- Hoff, Annette: *Lov og Landskab.* 1998.
- King, Edmund: *Peterborough Abbey 1086-1310. A Study in the Land Market.* Cambridge 1973.
- Larsen, Lise: »Jordmarkedet på Wakefield – Et gods i Yorkshire 1274-1334«. Upubliceret Universitetsopgave. Kbh. 1990.
- McFarlane, A.. *The Culture of Capitalism.* Oxford and Cambridge 1987, s. 1-24.
- Meyer, Poul: *Danske bylag* 1949.
- Postan, M.M.: *The Charters of the Villeins i C.N.L. Brooke and M.M. Postan, ed. Carte Nativorum a Peterborough Abbey Cartulary of the Fourteenth Century, Northhamptonshire Record Society XX Oxford* 1960.
- Ulsig, Erik: *Historie* 1988, 17,3, s. 461-466.
- Widding, Ole: *Markfællesskab og Landskifte.* 1949.

Fra selvorganisering til statsregulering

– Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912

Af Gunnar Lind Haase Svendsen

Mejeriorganisationerne og samarbejdet med staten

Ved de første 25-års andelsmejerijubilæer i 1900-tallets første årti var det med ikke ringe stolthed, de danske bønder kunne se tilbage på mejerisagen, som den havde udviklet sig siden gennembrudstiden i 1880'erne. I 1907 fastslog gårdejer Jens Sørensen-Saksager således i forbindelse med jubilæet for oprettelsen af Hjedding andelsmejeri, at der »vel næppe [er] nogen Sag, der, økonomisk set, har skaffet vort Land saa forhøjede Indtægter og forbedrede Forhold som Andelsmejeridriften«. Og med samme selvfølelse konkluderede han: »Produktionen af Mejeriprodukter har taget et saa mægtigt Opsving, baade i Mængde og Godhed, at dersom det danske Landbrug ikke have haft Held til at slaa ind paa denne Stordrift, som det nu er bleven,

saa havde meget i Landet set helt anderledes ud end nu«. ¹

Jeg vil i denne artikel se på, hvorledes en befolknings frivillige organisation eller *selvorganisation* i løbet af en kort årrække kan forvandles til organisationstvang indenfor hvad, man kan benævne en *korporativ organisation*. Helt konkret er der tale om at undersøge, hvorledes den 1900-tallets selvorganisation i danske landdistrikter, som andelsbevægelsens stolthed, andelsmejerierne, havde været den store eksponent for, i løbet af det 20. århundredes første årtier gradvist kom ind under statens domæne. Jeg vil i den sammenhæng vise, hvordan *Smørmærkeforeningen* anført af Anders Nielsen skulle blive den første landboorganisation, der frivilligt tog skridt til et tæt samarbejde med landbrugsministeriet. Det vil af artiklen fremgå, at omend dette

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, SDU-Odense, med arbejdssted på Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Titlen på hans afhandling er »Livsvilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000«. Projektet indgår i programmet »Mennesker i det agrare landskab« under Forskningsrådernes tværfaglige forskningsinitiativ, »Det agrare landskab i Danmark 1998-2001«.

samarbejde blev indledt i en god sags tjeneste, skulle det vise sig at medføre særdeles ubehagelige, lovgivningsmæssige konsekvenser, hvis chokvirkning ikke blot mærkedes inden for mejeribruget men også videre, langt ind i andelsbevægelsens øvrige samvirkeorganisationer.

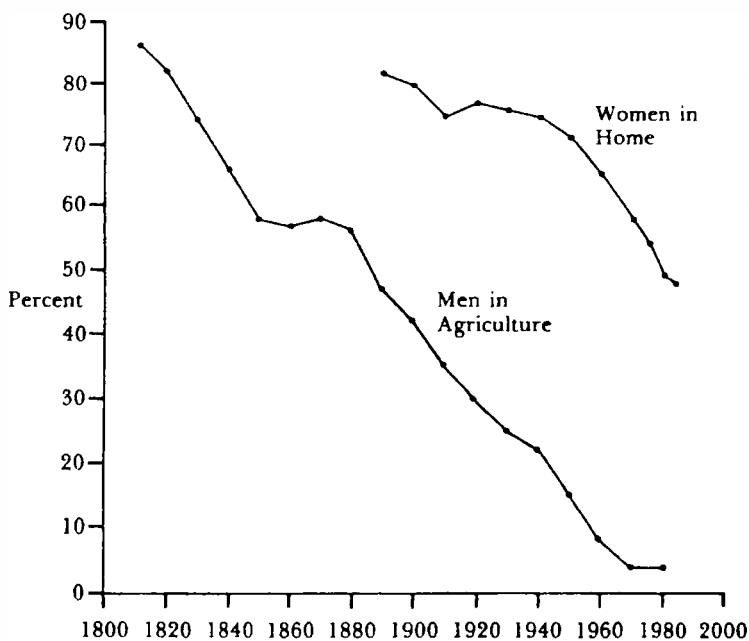
Den moderne korporation

Ifølge den amerikanske sociolog James S. Coleman udspringer den 'moderne korporation' af en juridisk distinktion mellem *naturlige personer* og *fiktive personer*. Denne opdeling kan spores tilbage til en udvikling i sædvaneretten i det 14. århundredes England, hvor fiktive personer eller »korporative aktører« som juridisk begreb opstod i forbindelse med opkomsten af selvregulerende byer og – senere – store *handelskompagnier* som East India Company og Virginia Company.² De fiktive personer eller korporative aktører er i stærk vækst omkring 1900 i form af ekspanderende nationale og internationale selskaber. Disse selskaber indtager i takt med den øgede industrialisering en nøglestilling i lovgivningerne på bekostning af familiens retsstilling, der havde været altdominerende i det før-moderne Europa. På den måde er personen som et konkret familiemedlem gradvist blevet fortrængt af personen som en abstrakt kategori – i lovgivningen såvel som i samfundslivet i det hele taget – hvilket i nyere tid har resulteret i det, Coleman betegner en 'flugt fra

hjemmet'. Før var familien og samfundet præget af lokal forankring, *embeddedness*. Imidlertid blev de mænd, der tidligere havde været landmænd, 'opsuget' af byernes korporationer i løbet af det 19. århundrede. Og i løbet af det 20. århundrede fulgte kvinderne så efter:

The full working-out of [the] social (or legal) invention has only come about in our age. First the corporation absorbed the interests, time, attention, and investments of men; more recently, it has come to absorb the interests and attention of women as well. The cost has been borne by the traditional bodies that it replaced in the minds and hearts of the society's adults – the family, the extended family, the community, and the religious group.³

Følgerne af denne 'flugt fra hjemmet' og efterfølgende korporative måde at organisere sig på er særdeles spændende at analysere indenfor de danske landdistrikters historie. Således kan vi fra omkring 1800 spore et klart skred fra et feudalt landsbyfællesskab til frivillige foreningsfællesskaber i form af en generel udvidelse af kommunikationsnettet i de enkelte sogne. Hermed bevægede landbosamfundet sig henimod en mindre lokal forankring, dvs. henimod en *local disembeddedness*, der ikke blot i juridisk forstand forvandlede ansigt-til-ansigt relationer til abstrakte, almengyldige relationer men også rent økonomisk viste sig i et skift fra en 'langsommelig', lokal naturalieø-

Fig. 1. Antal % af den mandlige arbejdskraft ansat i landbruget 1810-1982 og % af kvinder, der ikke var beskæftiget på det betalte arbejdsmarked, USA, 1810-1982. Kilde: gengivet fra Coleman 1988, s. 391.

konomi til en stadig mere opskruet, internationaliseret pengeøkonomi. Som Coleman påpeger, er denne tendens til organisatorisk centralisering og globalisering for alvor slået igennem i det 20. århundrede med en afgørende, kvalitativ ændring i folks samarbejdsrelationer til følge:

The drift toward the corporation and the state are due in part to their growth in size and in part to changes in the social structure of activities, with many activities shifting from informal or non-monetarily compensated actions to those involving explicit exchanges involving money.⁴

På et helt overordnet niveau er der altså tale om et skred fra et udpræget borgerstyret samfund baseret på personlige relationer til et udpræget statsstyret samfund baseret på kontrakter mellem abstrakte, korporative aktører. Udviklingen indenfor den store drivkraft bag den danske andelsbevægelse, andelsmejeriforeningerne, illustrerer meget præcist, hvorledes denne proces indenfor det økonomiske samarbejde i de danske landdistrikter tog fart i perioden 1900-1914, hvilket tydeligt vil fremgå af de følgende sider. Først er det dog nødvendigt med en kort gennemgang af de samvirker, der dannedes omkring 1900.

Samvirker

Hvis sidste halvdel af det 19. århundrede kan betegnes som en for-
eningstid, med opkomsten af et væld
af lokale, selvregulerende foreninger
i sognene, kan det nye århundredes
første årtier betegnes som en samvir-
ketid, dvs. præget af organisatoriske
overbygninger – ja, der blev endda
talt om en decideret samvirkebevæ-
gelse.⁵ Hermed er der allerede fra
1880'erne tendenser til en mere cen-
tralistisk form for organisation på
alle områder.

Indenfor kulturlivet dominerede
ungdomsforeningerne, der oprette-
des lokalt fra 1887 og samledes
under provinsielle sammenslutnin-
ger i løbet af 1890'erne for endelig at
indgå i landsforbundet *De danske
Ungdomsforeninger* (D.d.U.) i 1903.
Indenfor det økonomiske samarbejde
fremtræder udviklingen mod samvir-
ker på landsplan dog endnu mere
markant. De tidligste dannelser af
magtfulde samvirker fandt sted
blandt arbejderne og arbejdsgiverne i
byerne. Således blev en hastigt ek-
spanderende arbejderbevægelse i de
større byer og ikke mindst i Køben-
havn anført af *Socialdemokratisk
Forbund*, der stiftedes i 1878. Forbun-
det fandt en vigtig støtte i de gennem
1880'erne stadigt mere talrige og vel-
organiserede fagforeninger sammen-
sluttet i landsforeningen *De samvir-
kende Fagforbund*, oprettet i januar
1898 samt i det vigtige talerør »So-
cial-Demokraten«, der i 1874 havde
erstattet det mere revolutionært ori-

enterede »Socialisten«. Som et direk-
te svar på arbejdernes organisatori-
ske 'oprustning' oprettede arbejds-
giverne allerede i november 1898 en
tilsvarende fællesrepræsentation i
form af *Dansk Arbejdsgiver- og Me-
sterforening*.⁶ I et noget langsommere
tempo foregik centraliseringen in-
denfor de økonomiske og faglige for-
eninger, der var vokset frem i de dan-
ske landdistrikter siden 1840'erne.
Politisk havde landbobefolkningen
nok formået at oprette slagkraf-
tige fællesrepræsentationer indenfor
gårdmandspartiet Venstre og senere
husmandspartiet Det radikale Ven-
stre – ikke mindst ansporet af kam-
pen mod Højre. Udviklingen indenfor
landbo- og husmandsforeningerne
var derimod langt op i det nye år-
hundrede præget af langvarige magt-
kampe mellem lokale og provinsielle
sammenslutninger på den ene side og
landssammenslutninger på den an-
den. Således var *De samvirkende
danske Landboforeninger*, stiftet
1893, indtil Første verdenskrig en re-
lativt svag organisatorisk overbyg-
ning, der af de provinsielle sammen-
slutninger udelukkende blev betroet
den fællesopgave at administrere for-
søgs- og kursusvirksomhed. Lands-
foreningens svage stilling illustreres
tillige ved, at den ikke havde nogen
permanent adresse, idet formands-
skabet og hermed den daglige ledelse
gik på skift mellem landsdelene.
Også det i 1910 dannede *De samvir-
kende danske Husmandsforeninger*
blev præget af magtkampe mellem de

enkelte landsdele, omend man her forsøgte at dæmpe stridighederne gennem et permanent formandsskab og hermed en fast adresse.⁷

Andelssamvirkerne

Hvis vi atter en gang vender os mod andelsbevægelsen, er de tidligste bestræbelser på at etablere en effektiv samvirksomhed at finde indenfor brugsforeningerne. Betegnende nok var disse oprindeligt opstået i købstæderne som 'arbejderforeninger' med det vedtægtsbestemte formål at forbedre arbejdernes materielle og kulturelle livsvilkår.⁸ Den første brugsforening oprettet af præsten Hans Christian Sonne i 1866 fik således navnet *Thisted's Købstads Arbejderforening*, og vedtægterne rummede såvel de økonomisk-praktiske som ideelle principper fra Rochdale-programmet. Som aktivt medlem af *Arbejdervennerne* – en pendant til *Bondevennerne* – havde Sonnes egentlige formål med foreningen været »at hæve den i borgerlig Henseende lavere stillede, afhængige og trykkede Deel af Befolkningen til et højere sædeligt, intellectuelt og socialt Trin og derved til en hæderligere Plads i Samfundet«. ⁹ I overensstemmelse hermed etablerede hans forening ad åre en række velgørende institutioner som bibliotek og læsestue, en sygekasse, et understøttelsesfond samt anlagde kolonihaver. I de følgende fem år oprettedes lidt over 60 nye brugsforeninger eller 'husholdningsforeninger', som de nu

kaldtes, og heraf langt de fleste på landet.¹⁰ Magtkampen mellem de provinsielle afdelinger udviklede sig allerede i begyndelsen af 1890'erne til et opgør mellem den jyske og sjællandske sammenslutning, indtil jyderne endelig sejrede, ikke mindst i kraft af et ihærdigt mæglingarbejde af Severin Jørgensen, der 1. januar 1896 naturligt blev valgt som formand for den landsdækkende fællesrepræsentation, *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger*.¹¹

Selvsamme Severin Jørgensen var sammen med gårdejer Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, i perioden 1890-1914 hoveddrivkraften bag en række nye typer af landsdækkende andelsforeninger, der blev designet oppe-fra-og-ned – i modsætning til, hvad der havde været tilfældet med de gamle, lokalt og regionalt forankrede andelsforeninger, som de skulle servicere.¹² Det drejer sig om eksportforeningerne *Dansk Andels-Ægexport* (1895), *Danish Bacon Company* (1902) og *Danske Mejeriers Andels Smørekseportforening*, adskillige indkøbsforeninger, hvoraf de vigtigste var *Jydsk Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer* (1898, senere *Jydsk Andels Foderstofforretning*) samt *Dansk Andels Gødningsforretning* og *De danske Mejeriers Fællesindkøb og Maskinfabrik*, begge oprettede i 1901. Herudover dannedes *Dansk Andels Cementfabrik* (1911) samt de finansielle sammenslutninger *Mejeriernes og Landbrugets Ulykkesforsikring* (1908), livsforsikringsfel-

skabet *Andels Anstalten Tryg* (1911) samt et veritabelt pengeinstitut for andelsbevægelsen, *Andelsbanken* (1909), der dog først begyndte sin virksomhed efter 1914. Det var den absolutte toporganisation indenfor andelsbevægelsen, *Andelsudvalget*, der fra stiftelsen i februar 1899 så at sige havde 'kælvet' med hele denne anden generation af andelsforeninger – ikke mindst inspireret af de diskussioner og idéer, der fra og med 1900 samledes i det vigtige organ, *Andelsbladet*, hvor skribentvirksomheden naturligt nok domineredes af Andelsudvalgets to mest indflydelsesrige personer, Anders Nielsen og Severin Jørgensen. Dette var i øvrigt helt i overensstemmelse med *Andelsudvalgets* formålparagraf, der ved stiftelsen 18. februar 1899 fik følgende ordlyd: »*Andelsudvalgets Formaal er at være en fælles Repræsentation for de Sammenslutninger af danske Andelsforetagender til Varetagelse af fælles Interesser, navnlig udadtil*«. ¹³

Hvad endelig angår produktionsforeningerne, var andelssvineslagterierne hurtigst om at slutte sig sammen på landsbasis. Allerede i 1890 havde man oprettet et fælleskontor, der i 1897 blev omdannet til fællesrepræsentationen *De samvirkende danske Andelssvineslagterier*. De mere lokalt forankrede andelsmejeri-foreninger havde derimod betydeligt sværere ved fuldt ud at tage skridtet henimod organisatorisk centralisering. Det var – som det vil fremgå i det følgende – karakteristisk nok

pga. et ydre økonomisk og politisk pres, at de provinsielle mejeriforeninger i 1912 endelig kunne enes om at slutte sig sammen i *De samvirkende danske Mejeriforeningers Fællesorganisation*, dog uden at være til sinds at afgive blot den mindste smule suverænitét.¹⁴

Oprettelsen af en fællesrepræsentation for mejerierne

Landbrugserhvervet og statsmagten

Som nævnt giver udviklingen indenfor mejerisektoren et ganske præcist billede af, hvorledes der gradvist sker en magtforskydning fra en lokalt forankret selvorganisering på landet til en korporativ organisering, ledet på nationalt plan af professionelle erhvervsrepræsentanter. Overordnet kan en sådan tendens ses som en begyndende afvikling af den erhvervsliberalisme, der lovfæstedes i grundloven af 1849 og i særdeleshed i *loven om næringsfrihed* i 1857. Ophævnningen af erhvervsmonopoler og lignende barrierer for markedskræfternes frie spil kan ses som en naturlig fortsættelse af den politik, der var blevet introduceret med landboreformerne: bestræbelsen for at opnå økonomisk vækst i samfundet ved at give borgerne lige muligheder for at høste frugten af deres arbejde.¹⁵ Den indflydelsesrige folketingsmand og »bondeven« A. F.

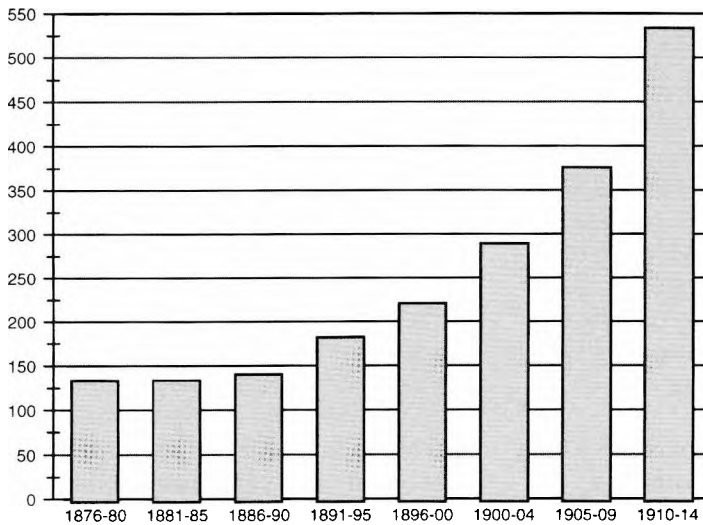
Tscherning udtalte således i forbindelse med ophævelsen af byernes handels- og håndværksprivilegier på landet: »Landboerne er kommet fra det egentlige adelskabs herredømme, nu kommer de fra kjøbstadsadelens herredømme«. Specifikt om lovens formål fastslog han i overensstemmelse tidens ånd, at »hvad der skulle opnås ved den fri næring [var] just at bringe kapitalen og det personlige initiativ i gnidningsløst samvirke«. ¹⁶

Indenfor landbrugserhvervet kom det første alvorlige angreb på erhvervsliberalismen i form af den såkaldte *smørkrig* 1887-88. Som en reaktion på de svære, økonomiske vilkår fra slutningen af 1870'erne krævede landbrugerne anført af landboforeningerne »rent land«, dvs. at staten greb ind overfor det industrielle kunstmør, som Otto Mønsted var begyndt at fremstille i 1883. Det politiske røre, der herved fremkaldtes, skulle blive katalysator for en hård strid mellem en protektionistisk og en frihandlerisk gruppe. Striden forplantede sig ind i den i 1893 oprettede protestorganisation, *Danmarks Aгрarforening*, som med et program om skatte- og rentelettelser for landbruget aktivt støttede Det forhandlende Venstres samarbejdspolitik med Højre op til det storpolitiske forlig i 1894 – en kurs, der året efter førte til en splittelse af Venstre i radikale (Venstrereformpartiet) og moderate (Forhandlende Venstre). ¹⁷

Et endnu alvorligere anslag på næringsfrihedslovens idealer var den ved århundredeskiftet stærkt ekspanderende socialpolitik, finansieret gennem øget beskatning af erhvervslivet. ¹⁸ På lovgivningsområdet udtrykte den sig i aldersrenteloven af 1891, sygekasseloven af 1892, hjælpekasseloven og lov om tilskud til arbejdsløshedskasser 1907, love om den faste voldgiftsret og mægling i arbejdsstridigheder 1910 samt lignende lovgivning, der havde til hensigt at underlægge de frie markeds kræfter en række sociale hensyn. I landdistrikterne var det først og fremmest husmandslovene 1899, 1906 og 1910, der vidnede om, at statsmagten nu havde både den politiske vilje og styrke til at gribe regulerende ind i det civile samfundsliv – og det i øvrigt langt hen ad vejen med opbakning fra den største del af befolkningen. ¹⁹

Kontrol med afsætningsleddet: Smørmærkeforeningen

Uden krisen fra midten af 1870'erne til 1890'erne var prisniveauet for landbrugsprodukter faldet med 20-25 %, men årene fra slutningen af 1890'erne til Første Verdenskrigs begyndelse betød en økonomisk opgangstid for dansk landbrug med generelle prisstigninger på omkring 30 %. Prisbedringen blev ydermere fulgt af en stadig effektivisering og modernisering indenfor det danske landbrug med en stigning i produktivitet til følge. Det samlede resultat

*Fig. 2. Den samlede landbrugs-eksports værdi i millioner kr., 1876-1914.
Kilde: Bjørn 1988, s. 347.*

blev derfor en voldsom forøgelse af eksportens værdi og herigennem en styrkelse af erhvervets samfundsokonomiske betydning. Trods øget konkurrence fra industri, handel og en transportsektor, der ekspanderede voldsomt i form af en udbygning af jernbaner og skibsfart, lå landbrugets bidrag ganske stabilt på omkring en tredjedel af den samlede bruttofaktorindkomst.²⁰

Imidlertid havde andelsbevægelsen omkring århundredskiftet endnu ikke opnået kontrol over prisfastsættelsen og afsætningen. I de enkelte brancher følte man derfor, at det overskud, der udsprang af de generelle prisstigninger og den øgede eksportmængde, ikke kom de enkelte producenter tilstrækkeligt til gode. Som en logisk fortsættelse af den hidtil fulgte andelsstrategi oprettede

man derfor en lang række provinsielle eksportforeninger indenfor de enkelte produktionsgrene. Mere end nogen andre af landbrugets organisationer nærmede disse foreninger sig regerings- og rigsdagspolitikkerne for i årene under og umiddelbart efter Første Verdenskrig at indgå i et snævert samarbejde med det politiske system. Af umådelig stor betydning var her tilnærmelsen fra andelsmejerierne.

Ikke overraskende skete tilnærmelsen fra denne ellers så liberalistisk orienterede sektor pga. ydre modstand – akkurat som det havde været ydre modstand, der havde sat skub i andelsmejeribevægelsen i 1880'ernes gennembrudstid. Denne modstand viste sig allerede fra slutningen af 1880'erne i form af de private mellemhandlers dominans på

smørsalgssområdet, udtrykt ved *Grosserersocietetets* afgørende stilling som prisfastsætter på dansk eksportsmør. Det var bl.a. utilfredshed med dette forhold, der førte til oprettelsen af smørekseportforeninger indenfor andelsmejeribevægelsen.²¹

Det var folketingsmand og gårdmand Hans Jensen Dønnergaard fra Ousager nær Roskilde, en særdeles aktiv person i brugsforeningsbevægelsen, der som en af de første tog kampen op med dannelsen af *Fællesforeningen for Andelsmejerier i Sjællands Stift* i april 1888. Følgende år blev denne forening dog opslugt af den af P. A. Alberti, lederen af Den sjællandske Bondestands sparekasse, stiftede *Danske Landmænds Smørekseportforening* i november 1888.²² Afsløringen af Albertis bedragerier og den efterfølgende likvidation af foreningen i 1908 var et hårdt slag ikke blot for andelsbevægelsen men også for partiet Venstre og landbobefolkningen som sådan.²³ I modsætning til Albertis lukkede arbejdsmetoder stod den agitation, gårdejer Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, førte i november 1904 i forbindelse med oprettelsen af *Danmarks Mejeriers Andels-Smørekseportforening*, der skulle få tilslutning fra mejerier over hele landet.²⁴ Samme Anders Nielsen havde tidligere taget aktivt del i diskussionen om et fælles varemærke for dansk smør, der – ifølge en resolution vedtaget af De samvirkende jyske Mejeriforeninger i

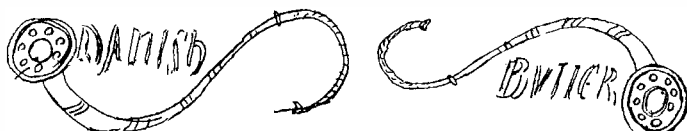
1899 – skulle forhindre, at »dansk Smør hjemme og i England forveksles med fremmed Smør«.²⁵ Det var de proviensielle mejeriforeninger, der i første omgang havde taget initiativ hertil som led i et landsdækkende samarbejde, hvori også indgik oprettelsen af et udvalg for mejeridriftsstatistik i 1897 samt det i 1898 dannede forsikringsselskab *Mejeriernes og Landbrugets Ulykkesforsikring*. På opfordring af flere af mejeribruggets ledende mænd som landbrugs-konsulent Harald Faber, London, og forstander Niels Pedersen, Ladelund, stiftede man nu tillige *Danske Mejeriers Smørmærkeforening* ved et møde i Odense i september 1900. Det berømte »danske lurmærke«, foreningen herefter indførte, fik stor betydning for afsætningen – ikke blot som garant for varens oprindelse men senere også som en garant for høj kvalitet.²⁶ Ikke mindst takket været foreningens energiske formand, Anders Nielsen, sluttede alle andelsmejerier sig hurtigt frivilligt til, og juli 1906 var 1315 mejerier medlemmer, hvilket noget nær betød alle danske mejerier.²⁷

Kodificering af en god sag

Imidlertid ville Anders Nielsen også gerne have de sidste mejerier med, hvorfor Odense-vedtægternes § 2, »Bestyrelsen besørger et Varemærke indregistreret i Danmark og England [som] skal benyttes til alt det Smør, Medlemmerne producerer til Forhandling«, allerede i 1903 blev ænd-

Svendborg-Mærket

Det første Rids

Den udarbejdede Tegning

Fig. 3. Svendborg-mærket blev på et tidligt tidspunkt erstattet med det senere så kendte danske Lurmærke, der efter al sandsynlighed blev udtænkt af Rasmus Rasmussen, Hørupgård. I juli måned 1901 eksporteredes de første lurmærkede dritler fra landet. Kilde: Bjørn 1982, s. 148; Jensen 1962, s. 486.

ret til det ultimative »Alt Eksport-smør skal bære Lurmærket«. ²⁸ I sin årsberetning for året 1903 havde Anders Nielsen gjort rede for vedtægtsændringen og den deraf følgende selvkontrol på følgende måde:

Nu, da da det har vist sig umuligt [ved Rettens Hjælp at drage vore Medlemmer, der ikke retter sig efter Bestyrelsen i Anordninger m.H.t. Kontrollen, til Ansvar], og da det lader sig gøre ved Fremstilling af Papir og Mærkestave at gøre enhver Kontrol illusorisk, er der *ingen anden Udvej* end at gøre Medlemmerne opmærksomme paa dette Forhold; de vil da indse Nødvendigheden af, at vi selv skaber det Værn om Mærket, som Loven

ikke yder (...) [Derfor] maa vi i vore Love fastslaa, at Medlemmerne kan straffes med Bøder, hvis de bestiller Mærket i nogen Skikkelse andet Sted. ²⁹

Skredet fra frivillighedsprincip til tvang blev endnu tydeligere, da smørmærkeforeningen sammen med de øvrige mejeriorganisationer og De samvirkende danske Landboforeninger i december 1903 overrakte Venstre-regeringens landbrugsminister, Ole Hansen, en anmodning om et lovforslag om »Tvungen Anvendelse af Lurmærket«, dvs. en lovlig mærkning af alt dansk smør overhovedet, eksportsmør såvel som hjemmemarkedssmør. Efter heri – i

karakteristisk andelsånd – at have fremhævet, hvor langt man i smørmærkeforeningen selv var nået ad frivillighedens vej, advarede Anders Nielsen:

Men den Dag, Kontrollen slappes, enten ved en mangelfuld Udførelse, eller ved, at vi ved mangelfuldt indbyrdes Sammenhold forsømmer at udfylde de Huller, som opstaar ved skiftende Handelsformer, eller som Lovgivningens Mangler aabenbarer, da vil den Nytte, som Foreningen har gjort til Fremme af ærlig og redelig Smørhandel, være tilintetgjort. For at gøre den hele Ordning stabil og absolut omfattende saavel alt dansk Smør til Eksport som alt Smør i Detailhandelen, har vi paakaldt Lovgivningsmagtens Hjælp.³⁰

Det var sikkert ikke mindst for at komme kritiske røster i forkøbet, at Anders Nielsen i sin årsberetning for året 1904 understregede, at det af landbrugsministeren fremsatte lovforslag om »Handel med samt Ind- og Udførsel af Landbrugsprodukter« var i nøje overensstemmelse med smørmærkeforeningens og deres samarbejdspartneres fremsatte ønsker. Desuden, tilføjede han, var der i rigsdagen forståelse for, at administrationen af loven skulle foretages af smørmærkeforeningen selv, »saa at Mejeriernes Repræsentanter fik Sagen i deres Haand under lignende Organisationsformer som hidtil«.³¹

Der var dog allerede i 1898 blevet skabt præcedens for et sådant direk-

te samarbejde mellem erhvervsorganisationerne og landbrugsministeriet med vedtagelsen af en lov om påbudt pasteurisering af al den fløde, hvoraf der blev kæret smør.³² At smørmærkeforeningen nu ønskede at overdrage lurmærket til staten og hermed gøre et foreningsmærke til et statsmærke, skal netop ses i direkte forlængelse af den opnåede succes med pasteuriseringsloven. Nu var det meningen, at de to nye love – begge fuldkomment frivilligt indførte, førend de ønskedes blåstemplet af staten, som det gentagne gange anførtes – skulle gå i spænd sammen ud fra den logik, at når »Lurmærket garanterer, at Smørret er dansk, og Staten garanterer, at dansk Smør er pasteuriseret, vil Lurmærket overfor Køberen tillige være eneste Garanti for, at Smørret er pasteuriseret«.³³

Indenfor mejeristkredse kunne ingen for alvor benægte, at lurmærkesagen – ligesom dens forløber, pasteuriseringssagen – i enhver henseende var en god sag, omend københavnerne på et tidligt tidspunkt havde dryppet en smule malurt i bægeret. Således bragte det københavnske *Smørtidende* en række kritiske artikler om smørmærkesagen i 1901, hvis hovedindhold er opsummeret i en artikel i *Andelsbladet* 1901. Her hedder det noget spydigt, at smørmærket i København såvel som i London er blevet modtaget med »fuldstændig Ligegyldighed« – og videre: »Tiden har lært os at se med baade blide og resignerede Øjne paa

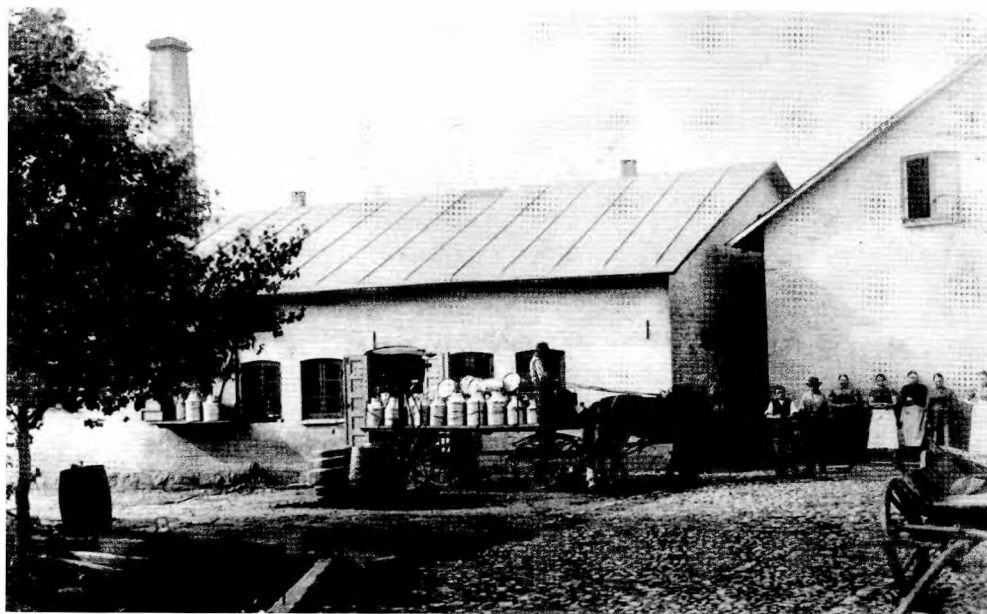

Fig. 4. Dybbøl Fællesmejeri oprettet i 1886. På billedet ses hestevogne med mælkejuger fotograferet i gården af H.F.Kadtmann, Dybbøl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

de Reformer til Smøreksporens Fremme, som d'Hrr. Konsulenter efterhaanden fører frem (..) Kun er vi endnu i Tvivl om, hvorvidt de Ulemper og Farer [Smørmærkningen] fremkalder ikke er større end de eventuelle Goder, den maatte bringe.³⁴ Og i formandens beretning i 1903 kommer Anders Nielsen selv ind på, at man fra »adskillige, mindre venskabelige Sider« har rejst tvivl om smørmærket.³⁵ Som nævnt bakkede også de lokale mejerier op, og det til trods for, at Anders Niensens skridt på et principielt plan var i direkte modstrid med den andelsideologi, der

havde udviklet sig i de enkelte lokalsamfund – i særdeleshed i det vestlige og nordlige Jylland – og hvori enhver statskontrol og lovregulering blev opfattet som af det onde.³⁶ Imidlertid var de rationelle, økonomiske argumenter, der blev fremført, samt statsmagtens løfte til mejerioorganisationerne om selvadministration af ordningen helt i overensstemmelse med den logik, der havde hersket indenfor andelsmejeribevægelsen siden oprettelsen af Hjedding andelsmejeri. I *Andelsbladet* 1905 blev tilnærmelsen til lovgivningsmagten derfor også mødt med lov-

prisning fra mange sider, bl.a. i det redaktionelle forord, hvor man ønskede lovforslaget en »*lykkelig Gennemførelse*«, idet man følgende selv samme andelslogik hævdede, at »*ingen Samfundsklasse kan tabe der- ved*«. ³⁷

Med loven af 30. marts 1906 realiseredes endelig det første skridt i den nye strategi, som Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, havde introduceret i det landbrugsorganisatoriske arbejde: en formalisering af arbejdsrelationer gennem statshåndhævede vedtægter. Selvdisciplineringen indenfor branchen skulle nu ikke længere i så høj grad ske indenfor den frivillige forenings rammer: fremover skulle den i stigende grad kodificeres i lovgivningen.

'Kælvning' og organisatorisk tilpasning

En sådan direkte udveksling mellem statsmagten og landbrugserhvervet var nogle få år tidligere blevet muliggjort ved det, man kan kalde for en *organisatorisk tilpasning* mellem staten og landbruget gennem en *organisatorisk specialisering* indenfor de to sektorer. Dette skete fra og med 1890'erne og op til omkring 1930 ved, at de lokale og provinsielle erhvervsorganisationer reproducerede sig i en lang række landsdækkende samvirker med specialiserede funktioner – og senere – i fællesrepræsentationer, der samlede disse samvirksomheder indenfor slagkraftige interesseorganisationer. Samti-

dig, i en vekselvirkningsproces, for-grenede statsmagten sig ligeledes ud i mere specialiserede organer, der primært havde til formål at kommunikere med de nye, erhvervsorganisatoriske samvirker og sidenhen fællesrepræsentationerne. Indenfor landboorganisationerne var det således primært andelsforeningernes fællesrepræsentation, *Andelsudvalget*, der 'kælvede' i disse år, med oprettelser af en mængde forskelligartede samvirker indenfor det økonomiske samarbejde, hvoraf det mest ambitiøse og centralistiske var det allerede nævnte *Andelsbanken* fra 1909. ³⁸ På samme måde var det indenfor statsapparatet Indenrigsministeriet, der 'kælvede' voldsomt i samme periode, hvilket resulterede i udskillelsen af hele fem ministerier i løbet af en snes år, nemlig Ministeriet for Offentlige Arbejder (1896), Landbrugsministeriet (1896), Handelsministeriet (1908), Socialministeriet (1920) samt Søfartsministeriet (1929).

For den officielle instans, der var blevet skabt med henblik på at kommunikere med landbosamvirkerne – landbrugsministeriet – betød smørmærkesagen det afgørende gennembrud, der skulle bane vej for en stadig bestandigere og mere regelmæssig udveksling mellem civile og offentlige, korporative aktører fra begyndelsen af Første Verdenskrig og – bortset fra en årrække i tyverne – helt frem til slutningen af 1940'erne. I en sådan stadig udveksling eller

transaktion fik mejerierorganisationerne ligesåvel som landbrugets øvrige organisationer en stadig stigende interesse i at få indblik i samt indflydelse på lovgivningsarbejdet i takt med, at dette statsmonopol kom til at spille en stadig mere central rolle i samfundslivet fra og med århundredeskiftet. På den anden side havde rigsdags- og især regeringspolitikkerne en skatteøkonomisk interesse i generelt at kunne kontrollere erhvervslivets 'monopol', produktionen, som den formede sig indenfor de enkelte brancher, samt – i takt med udviklingen af det parlamentariske system – en rent partipolitisk interesse i at kunne legitimere lovgivningsarbejdet overfor befolkningen ved at være i stand til at henvise til et nært lovgivningssamarbejde med dens erhvervsrepræsentanter. Den tanke er dog også nærliggende, at det nye landbrugsministerium simpelt hen har haft en interesse i at 'skaffe sig selv arbejde'. Således nævner Anders Nielsen en passant, at »*Ministeriet erklærede, at denne Lov [Lurmærkeloven] gav det mere at tage Vare paa, end nogen tidligere Lov havde givet*«. ³⁹

'Selvstyre-klausulen'

Det er tydeligvis Anders Nielsens fortjeneste, at smørmærkeforeningen fra at have været det rene ingenting i år 1900 kunne udvikle sig til den mest magtfulde fællesrepræsentation indenfor mejeriområdet i årene umiddelbart efter 1906. Skønt man

kun befattede sig med en enkelt sag, blev det efterhånden en afgørende fordel, at man omfattede alle danske mejerier – noget, der aldrig var lykkedes for de provinsielle, samvirkende mejeriforeninger. Dette forhold blev med stor selvfølelse konstateret af et medlem af smørmærkningsforeningen ved generalforsamlingen i 1907: »*Ingen kan nære Tvivl om, at Smørmærkeforeningen har gjort et udmærket Arbejde. Foreningen er vokset ud af Mejeriforeningerne og er altsaa et Barn af disse, men staar i Øjeblikket stærkere end Moderen, idet den omfatter alle danske Mejerier, hvad Mejeriforeningerne jo ikke gør*«. ⁴⁰ Netop det, at man omfattede alle mejerierne, er da tydeligvist også en af hovedårsagerne til, at Anders Nielsen ikke ønskede at nedlægge foreningen, efter at lurmærkeloven var blevet gennemført og foreningens eksistensberettigelse hermed ophørt. De medlemmer, der forsigtigt havde ytret ønske om, at man efter at lurmærket var blevet gjort til statsmærke overlod hele sagen til staten, blev grundigt sat på plads af deres formand. Ved generalforsamlingen i 1907 blev en sådan tankegang således formelt afvist med det overraskende argument, at den »*har sin Rod noget tilbage i forrige Aarhundrede*« og følgelig ikke er »*i Slægt med Nutidens Selvstyretanker*«. Anders Nielsen, der i det 20. århundredes første fjerdedel blev drivkraften bag et væld af centralt iværksatte og centralt ledede andelsforeninger, opfat-

Fig. 5. Høgelund Mejeri i Vedsted Sogn, fotograferet ca. 1913. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tede med andre ord sig selv som en forkæmper for selvstyre og magtdecentralisering! Det var netop visionen – eller illusionen – om et ligeværdigt samarbejde med staten, der lå til grund for dette i høj grad modsætningsfyldte verdenssyn.

Men jeg hylder nu en Gang ikke den Opfattelse, at man skal overlade mere til Staten end nødvendigt, – jeg hylder derimod den Opfattelse, at Regeringen bør holde flittig Forbindelse med Organisationerne og høre deres Mening om Sagerne; – saadan gør det nuværende Landbrugsministerium paa flere Omraa-

der. – Den, der angriber denne Statsskik, mener jeg savner Forstaaelse af sin Tid.⁴¹

Det skulle hurtigt vise sig, at smørmærkeforeningen fik en rolle at spille også efter 1906. Det gjorde den dog ikke i form af den stærke interesseorganisation med alle mejeriers fulde opbakning, som Anders Nielsen ville benytte som et redskab i et harmonisk samarbejde med landbrugsministeriet, men derimod som den svage part i forhandlingerne med staten om den grad af selvbestemmelse og selvstyre, mejeriorganisationerne skulle have i forbindelse

med udformningen og administrationen af loven.

Trods lurmærkets klart gunstige virkning for eksportmarkedet og Niensens løfter om det, man passende kan kalde en 'selvstyre-klausul' i loven, blev smørmærkeforeningen og i særdeleshed dens formand i årene op til Første Verdenskrig genstand for hård kritik – internt såvel som eksternt. Herom vidner Anders Niensens og hans støtters yderst aggressive svar til modstanderne i en lang række artikler i *Andelsbladet*. Her kan f.eks. nævnes Knud Thøgersens voldsomme angreb på »Funktionarismen« og »Direktørdømmet«, der direkte retter sig mod formanden for Brugsforeningernes Fællesforening, Severin Jørgensen, og indirekte mod Anders Nielsen, som øjensynligt selv – under redaktionelt dække – i en efterskrift til Thøgersens artikel giver svar på tiltale i en hånlige og ordkløveriske stil.⁴² Særligt i brede, mere lokale landbrugskredse følte man sig tydeligvis irriteret over Niensens til stadighed mere formynderiske og truende tone, der indadtil – indenfor landbrugets andelsbevægelse – havde til hensigt at holde orden i geledderne og udadtil at forsvare andelsforeningerne overfor kritikerne i byerne, symboliseret ved *Andelsbladets* kamp mod den »*Sværme af Smædeskrivere*« i *Børsen*, *Aarhus Stiftstidende*, *Smørtidende*, der efter Alberti-skandalen fik skyld for at gøre forsøg på at »*fiske i rørte Vande*« og hermed »*undergrave andelssagen*«. ⁴³

Mere konkrete og eksplicitte var dog klagerne over alle de ulemper, lovene forvoldte i det daglige arbejde ude på de enkelte mejerier – eller 'kontrol-uvæsenet', som det ti år senere blev benævnt af Venstrehvervspolitikeren Peder Pedersen Pinstrup. Her blev Anders Nielsen og smørmærkeforeningens øvrige medlemmer af mejeribestyrere og mejeriforeninger tvunget til at forsøge at få loven revideret, hvilket i det store og hele mislykkedes. Desillusioneret lød det derfor fra formandens mund ved generalforsamlingen i 1910:

Det var vor Forudsætning, at Ministeriet ved Administrationen af Mærkeloven vilde træde i Forhold til Organisationationen og støtte sig til dennes Erfaring, Ønsker og Raad. I Begyndelsen var man i Ministeriet fuldt ud inde paa en saadan Tankegang [men snart indtraadte] en Forandring [og] man udviste en *stigende* Uvillighed til at følge vore Anvisninger.⁴⁴

Et næsten grotesk tilfælde, der præcist illustrerer, hvorledes smørmærkeforeningen i stadig tiltagende grad så at sige blev trukket rundt i manegen af ministeriet, er revisionsforhandlingerne af smørmærkeloven 1908-11, som for Anders Nielsen og hans kolleger udviklede sig til en nærmest mareridtsagtig, erhvervspolitisk farce, hvor en god og indtil da 'selvhjulpen' sag, der blot lige skulle konfirmeres af statsmagten, endte i paragraffrytteri og ultimativt i tvangslovgivning – altså en lovgiv-

Fig. 6. Nedlagt mejeri syd for Strøby, Vallø Kommune. Mejeriet huser i dag en mindre virksomhed. Foto, Gunnar L. H. Svendsen.

ning uden nogen form for selvstyre eller selvbestemmelse.

‘Efter indstilling fra’ eller ‘efter samråd med’?

Mareridtet begyndte, efter at mejeriorganisationerne som en opfølgning af 1906-loven havde presset på for at få indført en lovbestemmelse vedrørende grænseværdien for vandindholdet i eksportsmør. Denne idé besluttede man sig endelig for i efteråret 1909 at forelægge landbrugsministeriet. Ministeriets embedsmænd var på dette tidspunkt i fuld gang med at revidere 1906-loven, hvorfor

en sådan bestemmelse passende kunne indgå i det nye lovforslag. Imidlertid fik mejeriorganisationerne en yderst perifær rolle i disse forhandlinger – ja, allerede i 1908 havde smørforeningen således selv måttet henstille til ministeriet om, at mejeriorganisationerne måtte »*faa Lejlighed til at udtale sig, inden en eventuel Revision af Loven fandt Sted*«. »*Det var der*«, fortsatte Anders Nielsen, »*nogen Grund til at henstille, da man (..) ikke henvendte sig til Mejeriernes Organisationer om Raad, før Loven var vedtaget og Tidspunktet for dens Ikrafttræden fast-*

slaaet«.45 Da man så endelig havde opnået at få lov til give udtryk for sine ønsker ved forhandlingsbordet, opdagede man ved offentliggørelsen af ministeriets lovforslag i begyndelsen af 1910, at der var blevet tilføjet nogle regulativer dels om sundheds- og renlighedsforhold, hvilket – som det udtryktes – var sket »efter Samraad med Repræsentanter for Mejeribrugets og Handelsstandens Fællesorganisationer«, dels om en mejerikontrol, der tilsvarende var sket »efter Samraad med Mejeriernes Fællesorganisationer«.46 Disse tilføjelser kom som et chok for mange indenfor erhvervet. Således skrev man 25. februar i *Mælkeritidende*:

Alt dette kunde vi have forstaaet, saafremt det var Mejeribruget, der var fremkommen med Ønsker til Staten om at autorisere disse Bestemmelser, men at Staten her vil fremtvinge noget, er os ufatteligt.47

Som svar herpå og med en viden om, at lovforslaget i sin helhed ikke stod til at ændre, sendte mejeriorganisationerne en resolution, hvori man som mindstemål krævede den temmeligt 'omklamrende' vending »efter samråd med« erstattet med det mere neutrale »efter indstilling fra«.48 Dette krav blev totalt forbigået af den radikale landbrugsminister Poul Christensen, der endog benyttede ordet »samråd« endnu mere flittigt i det nye lovforslag. Endvidere omdefinerede ministeren ved de derpå følgen-

de afsluttende behandlinger ordet »samråd«, som det hidtil var blevet benyttet: når der nu var blevet holdt samråd, »bestemmer Ministeriet bag efter, om de under Samraadet fremsatte Ønsker kan følges«.49 Hvad angik den kontroversielle bestemmelse om statslig mejerikontrol, havde flere mejeriforeninger straks erklæret sig imod, »at der til Kontrollen ansættes en Række Statsemedsmænd«, hvorimod man godt selv ville påtage sig opgaven.50 Det hele endte med, at myndighederne fremsatte et forslag, der i det store og hele var identisk med mejeriorganisationernes eget mæglingforslag. Men de ydmygelser, smørforeningen og de øvrige mejeriorganisationer inden da havde måttet gennemgå under forhandlingerne, kunne dårligt skjules i det efterfølgende referat i *Andelsbladet*.51

Helt galt blev det dog ved lovforslagets tredje behandling i rigsdagen i foråret 1911. Her var der under § 7 uden videre blevet tilføjet en bestemmelse om, at lurmærket skulle slettes af det danske varemærkeregister, hvilket ville være ensbetydende med, at mærket nok ville kunne anvendes i England men ikke i de øvrige europæiske lande – noget, der var helt og aldeles uacceptabelt for smørmærkeforeningen. Foreningens sidste generalforsamling i 1912 prægedes naturligt nok af selvansagelse og en generel lede ved en »udtværet« og »indviklet« sag, som – fastslår et medlem – aldrig skulle have være bragt ind under lovgivningsmagten.52 Alligevel

Fig. 7. Eksempel på et kombineret fritids- og produktionslandskab i Holtug, Stevn Kommune. Foto, Gunnar L. H. Svendsen.

havde man inden da valgt at vedtage en resolution, der ikke gik imod lovforslaget, der følgelig blev vedtaget 12. april 1911. I den forbindelse bestyrkede medlemmerne gentagne gange hinanden i, at man ville imødegå den forventelige, nådesløse kritik fra mejeriforeningerne med en erklæring om, at man ubetinget havde overdraget lurmærket til staten, hvorfor alene landbrugsministeriet kunne drages til ansvar for lovens udformning.

Truslen om statsindgreb

Den sag, der i begyndelsen var forekommet alle så simpel og selvindly-

sende rigtig at samarbejde om stat og civilsamfund imellem, var altså endt med, at – som et medlem af smørforeningen tørt konstaterede det – »kontrakten« mellem regeringen og foreningen var blevet opsagt af landbrugsministeren, og at man hermed fra statslig side blev betragtet som overflødiggjort.⁵³ Men hvad havde man da i denne transaktion fået til gengæld for at 'sælge ud' af bøndernes selvstyre? Intet! erklærede ikke uden bitterhed Anders Nielsen allerede i 1910 under en bølge af hård, personlig kritik fra intern såvel som ekstern side:

Kritik kendte vi knapt af Navn, før Ministeriets Medvirken blev fastslaaet ved Lov, og endda var allerede den Gang *alle* Andelsmejerier indmeldte i Smørmærkeforeningen; ialt var der den Gang i Følge Mejerifortegnelsen kun 13 – tredten – Mejerier i Landet, som ikke var Medlemmer af Foreningen.⁵⁴

Trods dette udbrud af sortsyn havde Nielsen faktisk fået et varigt resultat ud af smørmærkeforeningen, idet det var lykkedes denne fuldkomment at udkonkurrere det i 1901 stiftede *De samvirkende danske Mejeriforeninger* som mejeribrugets vigtigste fællesrepræsentation. Smørmærkeforeningen, der ved generalforsamlingen i 1912 frivilligt havde valgt at opløse sig selv, løb således allerede december samme år over i *De danske mejeriforeningers Fællesorganisation*, hvis formand – naturligvis – blev Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard.

På baggrund af erfaringerne fra smørmærkeforeningen var optimismen med hensyn til samarbejdet med staten dog blevet erstattet med hvad, man kan kalde for en kritisk bevågenhed overfor lovgivningsmagtens luner. Ja, at *Fællesorganisationen* – udover at beskæftige sig med fællesopgaver af organisatorisk natur – ligefrem opfattede sig som et værn mod den til stadighed overhængende fare for statsindgreb, fremgår helt utvetydigt af foreningsvedtægternes § 2. Således hedder det bl.a.:

Fællesorganisationen varetager Sager af fælles Interesse, saasom: Behandling og Besvarelse af eventuelle Henvendelser fra Lovgivningsmagten eller Administrationen angaaende gældende eller paa-tænkte Love, Drifts- og Smørprisstatistik, Smørnotering, Kontrolfyring, m.m.⁵⁵

Med udbruddet af Første verdenskrig stod det nære samarbejde med staten dog atter højt på dagsordenen. Dette blev dog for *Fællesorganisationens* vedkommende uden Anders Nielsen, der i 1914 havde trukket sig frivilligt tilbage fra foreningen for desto mere at kunne hellige sig alle sine øvrige formandskaber indenfor andelsbevægelsen og her ikke mindst den formandspost for *Andelsbankens* bestyrelse, han i dette år var blevet valgt til. Havde hans erhvervspolitiske bestræbelser været en skuffelse, ønskede han nu at bruge sine kræfter på at realisere sin og Severin Jørgensens store vision om at samle ‘andelsfolket’ gennem en centralisering af andelsforeningernes finansielle virksomhed i form af en andelsbank, samvirksomheden der skulle stå over alle samvirksomheder. Således kunne bondestanden endelig – som en art stat i staten – indgå i et økonomisk samarbejde baseret på varig tillid fremfor ‘konjunkturbestemte’ kontraktforhold, med andre ord gøre sig uafhængig af såvel ‘byfolkets’ ringe, truste og kapitalistiske monopolvirksomheder som politikernes ansvarsløse skalten og valten. Hermed blev en stærk, organisatorisk centralise-

ring det nye redskab, hvormed man ultimativt kunne nå andelsbevægelsens gamle mål: et virkeligt selvstyre for landbobefolkningen. Den korporative organisation skulle foregå uden-

om staten! At dette ideal måtte frafalde fra og med udbruddet af Første Verdenskrig, er en helt anden historie.

NOTER

1. Sørensen-Saksager i Claus Bjørn: »Mejeribruget 1890-1914«, *Dansk mejeribrug 1882-2000*, red. Bjørn, Odense 1982, s. 122-123.
2. James S. Coleman: »Social Capital in the Creation of Human Capital«, *American Journal of Sociology* nr. 94, 1988, s. 396ff.
3. Coleman 1988, s. 397 (se note 2).
4. Coleman 1988, s. 399 (se note 2).
5. Se f.eks. A. Bobjerg i *Andelsbladet* 1912, s. 16ff.
6. For en gennemgang af denne udvikling, se f.eks. Anders Vigen: »Rigsdagen og erhvervsorganisationerne«, *Den danske rigsdag 1849-1949* bd. III, 1950, s. 408-409. Se også Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. I, Kbh. 1976, s. 250-252, samt Erling Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, Odense 1962, s. 187-189.
7. Claus Bjørn: »Landbrugets foreninger til 1914«, red. Bjørn m.fl. *Det danske landbrugs historie*, bd. 3, 1810-1914. Landbohistorisk Selskab, s. 359 og 363; Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*, Odense 1988, s. 51-52. Se også Henrik Dethlefsen og E. Helmer Pedersen: *Landboforeningerne og fællesskabet. Landboforeninger i 200 år*, Odense 1993, s. 291.
8. L. A. Godsk: »Brugsforeningerne«, *Den danske Andelsbevægelse*, red. Axelsen Drejer, Kbh. 1943, s. 87-88.
9. Hans Christian Sonne: *Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Veiledning*, København, 1867, s. 5. For en mere udførlig beskrivelse af Sonnes tanker, se også Godsk 1943, s. 30 og s. 105-106 (se note 8) samt Preben Dollerup: *Brugsforeningerne 1866-1896. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896*, Albertslund 1966, s. 43-46.
10. Henning Ravnholt: *Den danske Andelsbevægelse*, Kbh. 1943, s. 31.
11. Jf. Dollerup 1966, s. 283-287 (se note 9).
12. Jf. Bjørn 1988, s. 374 (se note 7).
13. *Andelsbladet* 1901, s. 137-138.
14. Bjørn 1982, s. 154 (se note 1).
15. Om opkomsten af et i økonomisk henseende liberalistisk samfund, se også Vigen 1950, s. 411 (se note 6).
16. A. F. Tscherning i Vigen 1950, s. 399 (se note 6). For en detaljeret gennemgang af »smørkrigen« og »agrarbevægelsen«, se Fridlev Skrubbeltang: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958*, Kbh. 1958, s. 396-415.

17. Vigen 1950, s. 412-420 (se note 6).
18. Jf. Vigen 1950, s. 433 (se note 6).
19. Om den sociale tendens i lovgivningen i perioden 1895-1914, se Vigen 1950, s. 433 (se note 6).
20. Bjørn 1988, s. 347-348 (se note 7); Hansen 1976, s. 304 (se note 6).
21. Bjørn 1982, s. 130ff. (se note 1). Se også Godsk 1943, s. 176-179 (se note 8).
22. Bjørn 1982, s. 132ff. (se note 1). Specifikt om Dønnergaard, se Dollerup 1966, s. 166-167 (se note 9). Om Alberti, se Skrubbeltrang 1959, s. 100ff. (se note 16).
23. Se f.eks. *Andelsbladet* 1908, s. 628 og s. 664.
24. Bjørn 1982, s. 138 (se note 1). Om Anders Nielsen, se Skrubbeltrang 1959, s. 436-440 (se note 16).
25. Bjørn 1982, s. 148 (se note 1). Se også Godsk 1943, s. 170-171 (se note 8).
26. Godsk 1943, s. 171 (se note 8).
27. Bjørn 1982, s. 148-149 (se note 1).
28. *Andelsbladet* 1900, s. 468; Bjørn 1982, s. 149 (se note 1).
29. Anders Nielsen i *Andelsbladet* 1904, s. 504.
30. Anders Nielsen i *Andelsbladet* 1904, s. 505.
31. Anders Nielsen i *Andelsbladet* 1905, s. 506.
32. Bjørn 1982, s. 127 (se note 1).
33. *Andelsbladet* 1903, s. 89.
34. *Andelsbladet* 1901, s. 715.
35. Anders Nielsen i *Andelsbladet* 1903, s. 374.
36. Jf. Bjørn 1982, s. 149 (se note 1).
37. *Andelsbladet* 1905, s. 1-2.
38. Jf. Vigen 1950, s. 435 (se note 6).
39. Anders Nielsen i *Andelsbladet* 1907, s. 432.
40. R. Rasmussen i *Andelsbladet* 1907, s. 467.
41. Anders Nielsen i *Andelsbladet* 1907, s. 434.
42. *Andelsbladet* 1907, s. 130-132. Om kontroversen mellem Knud Thøgersen og Severin Jørgensen, se Gunnar L. H. Svendsen: »Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914«, *Tidsskrift for landøkonomi* nr. 3, 2000. Om samtidens kritik af smørmærkningsforeningen, se også Bjørn 1982, s. 150-151 (se note 1).
43. *Andelsbladet* 1909, s. 3-6.
44. *Andelsbladet* 1910, s. 364.
45. *Andelsbladet* 1909, s. 544.
46. *Andelsbladet* 1910, s. 120ff. Se også Bjørn 1982, s. 151-152 (se note 1).
47. *Andelsbladet* 1910, s. 119.
48. *Andelsbladet* 1910, s. 122.
49. *Andelsbladet* 1910, s. 123.
50. *Andelsbladet* 1910, s. 85.
51. *Andelsbladet* 1910, s. 85-86.
52. *Andelsbladet* 1912, s. 331 og s. 330.
53. *Andelsbladet* 1912, s. 330.
54. Anders Nielsen og Hans Jensen i *Andelsbladet* 1910, s. 125.
55. *Andelsbladet* 1913, s. 10. Se også Bjørn 1982, s. 154-155 (se note 1).

LITTERATUR

- Andelsbladet*, årgangene 1900, 1901, 1903-5, 1907-8, 1910, 1912-13.
- Bjørn, Claus: »Mejeribruget 1890-1914«, *Dansk mejeribrug 1882-2000*, red. Bjørn, Odense 1982.
- Bjørn, Claus: »Landbrugets foreninger til 1914«, *Det danske landbrugs historie* bd. 3, red. Bjørn m.fl., Odense 1988.
- Coleman, James S.: »Social Capital in the Creation of Human Capital«, *American Journal of Sociology* nr. 94, 1988.
- Dethlefsen, Henrik og Erik Helmer Pedersen: *Landboforeningerne og fællesskabet. Landboforeninger i 200 år*, Odense 1993.
- Dollerup, Preben: *Brugsforeningerne 1866-1896. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896*, Albertslund 1966.
- Godsk, L. A.: »Brugsforeningerne«, *Den danske Andelsbevægelse*, red. Axelsen Drejer, Kbh. 1943.
- Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark* bd. I, Kbh. 1975.
- Olsen, Erling: *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, Odense 1962.
- Pedersen, Erik Helmer: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*, Odense 1988.
- Ravnholt, Henning: *Den danske Andelsbevægelse*, Kbh. 1943.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958*, Kbh. 1959.
- Sonne, Hans Christian: *Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Veiledning*, Kjøbenhavn 1867.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase: »Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914«, *Tidskrift for landøkonomi* nr. 3, 2000.
- Vigen, Anders: »Rigsdagen og erhvervsorganisationerne«, *Den danske rigsdag 1849-1949* bd. III, 1950.